

Tartu Ülikool
Humanitaarteaduste ja kunstide valdkond
Ajaloo ja arheoloogia instituut
Eesti ajaloo osakond

Ranno Sõnum
Nõukogude sõjamonumendid Eestis aastatel 1944–1955
Bakalaureusetöö

Juhendaja: prof Tõnu-Andrus Tannberg

Tartu 2025

SISUKORD

Sissejuhatus.....	3
I ptk. Nõukogude sõjamälestusmärkidest 20. sajandi I poolel ja Nõukogude sõjamonumentidest Ida-Saksamaal ning Leedus pärast Teist maailmasõda.....	9
1.1 Sõjamonumentide rajamisest Nõukogude Liidus Teise maailmasõja eel ja ajal	9
1.2 Nõukogude sõjamonumentide püstitamistest okupeeritud Ida-Saksamaal ja Leedus Teise maailmasõja järel	10
II ptk. Nõukogude sõjamonumentide püstitamine Eestis aastatel 1944–1949	12
2.1 Nõukogude sõjahaudade rajamine Eestis aastatel 1944–1946.....	12
2.2 nn Suure Isamaasõja monumendi püstitamise kavadest Tallinnasse ja sõjahaudade inventeerimine ning monumentide püstitamine ülejäänud Eestis aastatel 1944–1949	15
III ptk. Nõukogude sõjamonumentide püstitamine Eestis aastatel 1949–1955	24
3.1 Eesti NSV Ministrite Nõukogu määrus 10. detsembrist 1949	24
3.2 Nõukogude sõjamonumentide püstitamistest Eestis aastatel 1950–1955 ja kolmas katse nn Suure Isamaasõja Võidu monumendi püstitamiseks Tallinnasse.....	26
Kokkuvõte.....	32
Summary	34
Kasutatud allikad ja kirjandus.....	36
Lisad.....	40
Lisa 1 August Volbergi ja Peeter Tarvase nn Suure Isamaasõja monumendi ideekavand „Kalevite kants“.	40
Lisa 2 Tallinna Garnisoni kalmistu monumendi projekt.....	42
Lisa 3 Alar Kotli monumentide tüüpprojektid	43
Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja üldsusele kättesaadavaks tegemiseks.....	47

SISSEJUHATUS

Riigid on läbi ajaloo oma sõjas langenud kodanike mälestuseks rajanud monumente. Siobhan Kattago on tabavalt kirjutanud: „Mälestusmärgid „kuulsusrikastele langenuitele“ moodustavad lahtumatu osa moodsa riigi sümboolsest maastikust.“¹

Eestisse jäi Nõukogude okupatsiooni aja pärandina arvukalt monumente peamiselt Teise maailmasõjas langenud punaarmeele ühishaudadele. Kui küsida, miks Nõukogude võim massiliselt monumente püstitas, siis saame lühidalt vastata, et sellega üritati säilitada mälestust võimu jaoks olulistest isikutest ning sündmustest.² Samuti püstitati rohkesti just Nõukogude sõjamonumente põhjusel, et Teine maailmasõda (Nõukogude ajalookäsitluse järgi Suur Isamaasõda) oli osa Nõukogude Liidu poliitilisest religioonist.³

Nõukogudeaegsete monumentide eemaldamine ja neutraalsete tähistega asendamine tõusis Eesti ühiskonnas laiemalt päevakorrale pärast Vene-Ukraina sõja puhkemist 2022. aasta veebruaris. Samal aastal moodustati Riigikantselei juurde töörühm, mis hakkas Nõukogude okupatsiooniaegseid mälestusmärke ning hauatähiseid kaardistama.⁴ Ühtlasi töötati välja ka lahendused nende eemaldamiseks ja ühishaudadel olevate mälestusmärkide asendamiseks neutraalsetega.⁵

Riigi tegevus Nõukogude monumentide eemaldamisel algatas 2022. aastal laiema diskussiooni ühiskonnas, eriti seoses Narvas asunud Nõukogude tank-monumendiga. Arutelud Nõukogude sõjamonumentide ümber Eestis võttis kokku ajaloolane Linda Kaljundi artiklis „Monumendid sõja ajal“, kus ta annab ülevaate laiemalt monumentide eemaldamisest 2022. aastal ja teeb mõnigast kriitikat Riigikantselei töörühma tegevuse osas, kuna see oli salajane ning tema hinnangul ei kaasatud sellesse eksperte.⁶

¹ Siobhan Kattago. Sõjamälestusmärgid ja tsiviliseerumisprotsess. – P. Petersoo, M. Tamm (koost). Monumentaalne konflikt: mälu, poliitika ja identiteet tänapäeva Eestis. Tallinn: Varrak, 2008, lk 53.

² Mart Laar. Miks tegeleda Eesti mälu paikadega? – Akadeemia 2024, nr. 2, lk 237.

³ Marek Tamm, Jaak Valge, Rita Valge. Monumendid ja võim: Eesti Ajaloomuuseumi kogutud nõukogudeaegsete monumentide väliekspositsiooni kataloog. Tallinn: Eesti Ajaloomuuseum, 2020, lk 10.

⁴ Riigikantselei: monumendid, <https://riigikantselei.ee/monumendid> (vaadatud 02.04.2024).

⁵ Töörühm näitas, milline saab olema punahaudade neutraalne hauatähis, ERR 23.11.2022, <https://www.err.ee/1608798019/tooruhm-naitas-milline-saab-olema-punahaudade-neutraalne-hauatahis> (vaadatud 02.04.2024).

⁶ Linda Kaljundi. Monumendisõjad sõja ajal. Vikerraar, mai 2023. <https://www.vikerraar.ee/archives/29657> (vaadatud 02.05.2024).

Käesolevas bakalaureusetöös on vaatluse all Nõukogude sõjamonumentide püstitamine Eestis perioodil 1944–1955. Siinses töös liigitab autor mõiste „sõjamonumendid“ alla need monumendid, mis on pühendatud Teises maailmasõjas langenud punaarmeeleastele.

Bakalaureusetöö konkreetsemaks eesmärgiks on uurida, kuidas toimus Nõukogude sõjamonumentide rajamine Eestis ja mismoodi oli see protsess nõukogude režiimi poolt reguleeritud Teise maailmasõja järgsel aastakümnel – aastatel 1944–1955. Seega on uurimistöö fookuses massilisem Nõukogude sõjamonumentide rajamise periood, mis lõppes 1950. aastate keskel. Sõjamonumentide rajamise kontekstis käsitletakse punaarmeeleaste sõjahaudade rajamist Eestis aastatel 1944–1946 ja eraldi juhtumiuuringuna ka nn Suure Isamaasõja Võidu monumendi rajamise katseid Tallinnasse. Töö keskendub eelkõige Nõukogude okupatsioonivõimu korralduslikule tegevusele sõjamonumentide ja sõjahaudade rajamisel ning ei käsitlen nende kasutamist toleaeagses ideoloogias ja propagandas.

Käesolevas töös kasutatava terminoloogia osas väärib märkimist, et nõukogude termini „ven-nashaud“ asemel kasutan mõistet „ühishaud“. Punaarmeeleaste ühishaudad on aga toodud mõistete alla „sõjahaud“, mis tuli laiemalt käibesse seoses Riigikogu poolt 2007. aastal vastu võetud „Sõjahaudade kaitse seadusega“.⁷

Bakalaureusetöö on jaotatud kolme peatükki. Esimeses peatükis, mis asetab kogu töö laiemasse konteksti, on antud ülevaade, kuidas juba nõukogude võimu algusaastatel alustati kommunistliku ideoloogia jaoks sobivate monumentide rajamist ja millal hakati püstitama sõjamonumente Vene Kodusõjas ning Teises maailmasõjas langenud punaarmeeleastele. Võrdlusena käsitletakse Nõukogude sõjamonumentide püstitamist Leedus ning Ida-Saksamaal Teise maailmasõja järgsetel aastatel. Autori valik nende riikide kasuks oli eelkõige tingitud teemakohase erialakirjanduse kättesaadavusest.

Töö teises peatükis on vaadeldud Nõukogude sõjamonumentide püstitamist Eestis perioodil 1944–1949 keskendudes võimudepoolsele korralduslikule tegevusele selle protsessi läbiviimisel. Kuna enamik Nõukogude sõjamonumente püstitati hiljem langenud punaarmeeleaste ühishaudadele, siis on selles peatükis puudutatud ka sõjahaudade rajamist aastatel 1944–1946. Lisaks on selles peatükis kirjeldatud kahte esimest katset aastatel 1944–1945 ja 1947 rajada Tallinnasse nn Suure Isamaasõja Võidu monument. Kolmandas peatükis on vaadeldud sõjamonumentide püstitamist Eestis aastatel 1949–1955. See on periood, mil monumentide

⁷ Vt: Sõjahaudade kaitse seadus, vastu võetud 10. jaanuaril 2007. a, <https://www.riigiteataja.ee/akt/12777064> (vaadatud 03.04.2024).

püstitamist Eestis hakati täpsemalt reguleerima ENSV Ministrite Nõukogu poolt 10. detsembril 1949 vastu võetud määrusega ja moodustati Eesti NSV Arhitektuuri Valitsuse juurde „Mälestusmärkide Projektide Läbivaatamise Komisjon“, mis mälestusmärkide projekte läbi vaatas ning edasi NSV Liidu Ministrite Nõukogu Kunstide Komiteele kinnitamiseks saatis. Selles peatükis leiab käsitlemist ka massilisem Nõukogude sõjamonumentide püstitamine Eestis pärast ENSV Ministrite Nõukogu määrust 10. märtsist 1950 ja kolmas katse nn Suure Isamaasõja võidumoniument rajamiseks Tallinnasse aastatel 1952–1953.

Historiograafia ja allikad

Nõukogude sõjamonumentide püstitamisest Eestis aastatel 1944–1955 ei ole seni ilmunud terviklikke uurimusi. Sellele teemale on aga tähelepanu pööratud mitmetes töödes, mis käsitlevad üldisemalt Eestisse rajatud Nõukogude monumende või analüüsinud mõnda Nõukogude sõjamonumenti juhtumiuuringuna.

Teadaolevalt esimene tõsisem Nõukogude sõjamonumentide rajamist Eestis puudutav käsitlus pärineb 1948. aastast kui ilmus väljaandes „ENSV Arhitektide Almanahh 1947“ Peeter Tarvase artikkel, kus ta andis ülevaate ka nn Suure Isamaasõja Võidu monumendi ja nn Tallinna vabastajate monumendi ning Tallinna Garnisoni kalmistule (tänapäevase Kaitseväe kalmistule) rajatava monumendi ideekavandite võistlustest.⁸ Laiemalt kerkib Nõukogude okupatsiooniperioodil sõjamonumentidest kirjutatud tööst esile kunstiajaloolase Mart Elleri 1964. aastal valminud kandidaaditöö „Nõukogude Eesti monumentaal- ja dekoratiivskulptuur aastail 1940–1963“.⁹ Selles töös käsitleb Eller ka nn Suure Isamaasõja Võidu monumendi rajamise katseid Tallinnasse ja suuremate Nõukogude sõjamonumentide rajamist Eestis. Hiljem ilmus Elleri koostatud pildialbum „Monumendid“,¹⁰ kus on fotodena ära toodud mõned Nõukogude sõjamonumendid. Lühidalt on ta kirjutanud ka esimesest katsest rajada Tallinnasse aastatel 1944–1945 nn Suure Isamaasõja Võidu monument.¹¹

Nõukogude sõjamonumentide kohta leiab teavet valdavalt 1970.–1980. aastatel ilmunud erinevates laiemale lugejaskonnale suunatud trükisest, mis tutvustavad mõne Eesti piirkonna aja- ja kultuurilugu. Üheks selliseks trükiseks on 1978. aastal ilmunud „Saaremaa ajaloolised

⁸ Peeter Tarvas. Monumendid. – ENSV Arhitektide Almanahh 1947. Tartu: Teaduslik Kirjandus, 1948, lk 44–53.

⁹ Mart Eller. Nõukogude Eesti monumentaal- ja dekoratiivskulptuur aastail 1940–1963. Kandidaaditöö. Juhendaja Jaan Vares. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 1964.

¹⁰ Mart Eller. Monumendid. Tallinn: Kunst, 1977.

¹¹ Mart Eller. Monumende ja dekoratiivskulptuure. Tallinn: Eesti Raamat, 1978.

lahingupaigad“, kus on lisaks sõjaajaloolisele infole puudutatud ka lahinguväljadel ning nende lähistel olevaid Nõukogude sõjamonumente.¹²

Pärast Eesti Vabariigi iseseisvuse taastmist on Nõukogude sõjamonumentide püstitamist käsitletud valdavalt mõne juhtumiuuringu raames. Erandiks on Tiina Oselini 2004. aastal kaitsitud magistritöö „Eesti skulptorid ja nende looming 1950. aastate II poolel ja 1960. aastate I poolel“,¹³ kus ta on puudutanud nii Tallinnas Tõnismäel asunud punaarmeeaste ühishauale monumendi püstitamist kui ka 1949. aastal 10. detsembril vastu võetud Eesti NSV Ministrite Nõukogu määrust monumentide püstitamise reguleerimise kohta.

Juhtumiuuringutest väärrib esile tõstmist Peeter Kaasiku ülevaade Tallinnas Tõnismäel asunud punaarmeeaste ühishauast, kuhu oli püstitatud monument, mida rahva hulgas hakati „pronkssõduriks“ kutsuma.¹⁴ See monument teisaldati 2007. aasta aprillirahutuste ajal Tallinnas Kaitseväge kalmistule. „Pronkssõduri“ teisaldamisest ja selle ümber käinud diskussioonidest tulenevalt ilmus 2008. aastal Marek Tamme ja Pille Petersoo koostatud kogumik „Monumentaalne konflikt“.¹⁵ Selle kogumiku artiklid analüüsivad peamiselt „pronkssõduri“ ümber arenenud sündmusi, sealhulgas Marek Tamme ja Saale Halla artikkel annab ülevaate Eesti monumentaalsest mälumaastikust ning käsitleb nii Maarjamäe memoriaali kui ka „pronkssõdurit“.¹⁶ Lisaks ilmus ajakirjas Akadeemia 2017. aastal Arnold Undi artikkel Tõnismäele maetud punaarmeeastest.¹⁷ Lääne autoritest on „pronkssõduri“ ümber toimunud lühidalt puudutanud ka Aaron J. Cohen oma monograafias.¹⁸

Üldisemat infot peamiselt 1950. aastate 1. poolel punaarmeeaste ühishaudadele püstitatud monumentidest ja hilisemagi perioodi Nõukogude sõjamonumentidest leiab 2010. aastal

¹² August Pähklimägi. Saaremaa ajaloolised lahingupaigad. Tallinn: Eesti Raamat, 1978.

¹³ Tiina Oselin. Eesti skulptorid ja nende looming 1950. aastate II poolel ja 1960. aastate I poolel. Magistritöö. Juhendaja Jaak Kangilaski. Tartu: Tartu Ülikooli Filosoofiateaduskonna Ajaloo osakonna kunstiajaloo õppetool, 2004.

¹⁴ Peeter Kaasik. Tallinnas Tõnismäel asuv punaarmeeaste ühishaud ja mälestusmärk. – Akadeemia 2006, nr. 9, lk 1891–1918.

¹⁵ Pille Petersoo, Marek Tamm (koost). Monumentaalne konflikt: mälu, poliitika ja identiteet tänapäeva Eestis. Tallinn: Varrak, 2008.

¹⁶ Marek Tamm, Saale Halla. Ajalugu, poliitika ja identiteet: Eesti monumentaalsest mälumaastikust. – P. Petersoo, M. Tamm (koost). Monumentaalne konflikt: mälu, poliitika ja identiteet tänapäeva Eestis. Tallinn: Varrak, 2008, lk 18–50.

¹⁷ Arnold Unt. Tõnismägi: Kümme aastat hiljem. – Akadeemia 2017, nr. 6, lk 963–979.

¹⁸ Aaron J. Cohen. War monuments, public patriotism, and bereavement in Russia, 1905–2015. Lanham, Boulder, New York, London: Lexington Books, 2020.

Kristjan Lutsu koostatud teatmeteosest „Eesti sõjaajaloo teejuht“.¹⁹ Samuti on ka käesoleva töö autor koostanud andmebaasi „Nõukogude sõjamonumendid ja sõjahauad Eestis aastatel 1944–1991“, kuhu on koondatud info 366 Eestis asunud või asuva Nõukogude sõjamonumendi ja sõjahaua kohta.²⁰

Omaette juhtumiuuringuna on Ülle Kraft avaldanud 2013. aastal artikli Pärnu Vana pargis asunud ühishauast, kuhu ajutine monument püstitati juba 1940. aastatel ja püsiva monumendi sai ühishaud alles 1958. aastal.²¹ Lisaks tasub ära mainida 2019. aastal ilmunud Ilja Davõdovi uurimust Narva Pimeaias asunud 2. Viljandi kommunistliku kütipolgu võitlejate hauast.²² Siinkirjutajale teadaolevalt on see uurimus ainuke, mis käsitleb põhjalikult Vabadussõjas langenud punakaartlastele matmiskohta. 19. septembril 2023. aastal viidi selles matmiskohas läbi Eesti sõjamuuseumi poolt väljakaevamised ja selgus, et tegu oli hoopis fiktiivse matmiskohaga.²³

Põhjaliku käsitluse on Maarjamäe mälestusmärkide ja memoriaali ajalooast aastatel 1940–1990 kirjutanud Toomas Hiio.²⁴ Samuti on Eesti Ajaloomuuseumi Maarjamäe lossihoovis väliekspositsioonis asuvates Nõukogude monumentidest välja antud kataloog.²⁵

Uuem Nõukogude sõjamonumente puudutav käsitlus pärineb Mart Laarilt, kus ta annab ülevaate mõnest põhiliselt pärast 1955. aastat püstitatud monumentidest.²⁶ Laar käsitleb neid

¹⁹ Kristjan Luts (koost). Eesti sõjaajaloo teejuht. Tallinn: Eesti Päevaleht, Eesti Sõjamuuseum-kindral Laidoneri muuseum, 2010.

²⁰ Nõukogude sõjamonumendid ja sõjahaud Eestis aastatel 1944–1991, <https://esm.ee/monumendid/> (vaadatud 04.05.2025).

²¹ Ülle Kraft. 20. sajandi esimese poole ajaloosündmuste jäädvustamisest ohvrite hauamonumentidega. Pärnu Vana pargi ja mälestusmärgi temaatiline juhtumiuuring. – T. Hiio (peatoim). Eesti sõjaajaloo aastaraamat 3 (9) 2013. Viimsi-Tallinn: Eesti Sõjamuuseum-kindral Laidoneri muuseum, Tallinna Ülikooli Kirjastus, 2013, lk 200–232.

²² Ilja Davõdov. Punaarmeeelaste ühishaud Pimeaias. Ümbermatmise küsimus uute andmete valguses. – M. Ivask (toim). Ajaloo keerdkäigud. Uurimusi Narva piirkonna ajalooast. Narva Muuseumi Toimetised 20. Narva: Narva Muuseum, 2019, lk 183–212.

²³ Sõjamuuseum alustas Narvas Vabadussõjas hukkunud punaväelaste monumendi teisaldamist, ERR 19.09.2023. <https://www.err.ee/1609104683/sojamuuseum-alustas-narvas-vabadussojas-hukkunud-punavaelaste-monumendi-teisaldamist> (vaadatud 24.03.2024).

²⁴ Toomas Hiio. Maarjamäe mälestusmärkide ja memoriaali ajalugu 1940–1990. – M. Saueaok, M. Maripuu (toim). Propaganda, sisseränne ja monumendid. Vaateid Nõukogude võimu kinnistamise meetoditele Eestis 1950.–1980. aastatel. Eesti Mälu Instituudi toimetised 3. Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus, 2021, lk 151–188.

²⁵ Marek Tamm, Jaak Valge, Rita Valge. Monumendid ja võim: Eesti Ajaloomuuseumi kogutud nõukogudeaegsete monumentide väliekspositsiooni kataloog. Tallinn: Eesti Ajaloomuuseum, 2020.

²⁶ M. Laar. Miks tegeleda Eesti mäluaikadega? – Akadeemia 2024, nr. 2, lk 235–249.

monumente ebamälupaikadena eelkõige sellepärast, et nende monumentidega üritati jäädvustada mälestust kommunistliku ideoloogia jaoks olulistest isikutest ning sündmustest.²⁷

Bakalaureusetöö tugineb valdavalt senikasutamata arhiivimaterjalidele. Rahvusarhiivis leidub materjale Nõukogude sõjamonumentide püstitamisest Eestis aastatel 1944–1955 peamiselt Eesti NSV Ministrite Nõukogu (ERA.R-1), Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee (ERAF.1), ENSV Ministrite Nõukogu Kunstide Valitsus (ERA.R-1205) ja Eesti NSV Ehitusministeerium (ERA.R-1992) fondides. Nende asutuste materjalide seas on dokumente monumentide planeerimise ja püstitamise kohta, regulatsioone nende rajamiseks ja ka nn Suure Isamaasõja Võidu monumendi ideekavandite hindamise jaoks kokku kutsud žüriide materjale. Nõukogude sõjamonumentide tüüpprojektide joonised on talletatud Riiklik aktsiaselts Eesti Projekt (ERA.T-14) fondis. Ühtlasi on Eesti Arhitektuurimuuseumi kogudes säilitatud arvukalt nn Suure Isamaasõja Võidu monumendi ideekavandeid. 1940. aastate teisel poolel teostatud langenud punaarmeele ümbermatmistele kohta on võimalik leida arvukalt materjale kohalike linnade ja valdade täitevkomiteede materjalidest, mis asuvad Rahvusarhiivis.

Käesolevas töös on kasutatud mitmeid lühendeid, mille seletused siinkohal välja toome: EK(b)P KK = Eestimaa Kommunistliku (bolševike) Partei Keskkomitee, TSN täitevkomitee = Tööraha Saadikute Nõukogude täitevkomitee, ÜK(b)P KK = Ülevenemaalise Kommunistliku (bolševike) Partei Keskkomitee.

²⁷ Samas, lk 237.

I PTK. NÕUKOGUDE SÕJAMÄLESTUSMÄRKIDEST 20. SAJANDI I POOLEL JA NÕUKOGUDE SÕJAMONUMENTIDEST IDA-SAKSAMAAL NING LEEDUS PÄRAST TEIST MAAILMASÕDA

Nõukogude sõjamonumentide püstitamist Eestis aastatel 1944–1955 on asjakohane käsitleda laiemas kontekstis. Seetõttu heidabki sissejuhatav peatükk pilgu sellele, kuidas püstitati monumente sõjas langenutele Teise maailmasõja eelses Nõukogude Liidus ja millal hakati rajama Teises maailmasõjas langenutele monumente nii Nõukogude Liidus kui ka Punaarmee poolt okupeeritud Leedus ning Ida-Saksamaal Teise maailmasõja järgsetel aastatel.

1.1 SÕJAMONUMENTIDE RAJAMISEST NÕUKOGUDE LIIDUS TEISE MAAILMASÕJA EEL JA AJAL

Teise maailmasõja eelses Nõukogude Liidus jõuti esimeste kommunistliku ideoloogiat järgivate monumentide püstitamiseni pärast bolševike riigipööret Venemaal 1917. aasta sügisel. Kommunistliku ideoloogiat järgivate monumentide püstitamiseks anti välja 12. aprillil 1918. aastal Vene Föderatiivse Nõukogude Vabariigi Rahvakomissaride Nõukogu dekreet, millega tuli korraldada konkurss monumentide projektide väljatöötamiseks, mis pidi jäädvustama Vene Suure Sotsialistliku revolutsiooni ideed.²⁸ Dekreedis sõnastati ka, et tsaaride ja nende kaastööliste jaoks püstitatud mälestusmärgid, mis kunstiliselt ega ajaloolisest seisukohast ei oma väärtust, tuleb eemaldada ning kas ladustada või utiliseerida. 12. aprilli 1918. aasta dekreediga hakatigi kommunistliku ideoloogia jaoks sobivaid monumente rajama, kuid suuremates linnades püstitati siiski valdavalt Vene Kodusõja aastatel mälestustahvleid.²⁹ Vene Kodusõjas langenud punaarmeeleaste monumentide püstitamiseni jõuti 1920. aastate alguses, kusjuures punaarmeeleaste üksikhauad ning ühishauad tähistati obelisikidega.³⁰ Esimeste Nõukogude sõjamonumentide hulgas püstitati näiteks 1921. aastal monument-tuletorn Astrahanis, mis oli pühendatud Volga-Kaspia flotilli koosseisus 1919. aasta märtsis hukkunud madrustele.³¹

Teises maailmasõjas langenud punaarmeeleaste mälestuse jäädvustamiseks astuti NSV Liidus samme juba esimesel Nõukogude-Saksa sõja aastal. 19. detsembril 1941. aastal võttis Leningradi Tööliste Saadikute Nõukogu täitevkomitee vastu otsuse „Monumentaalse propagandatöö

²⁸ В. В. Бондарь, А. Н. Еремеева, О. Н. Маркова, Т. Ю. Юренева. Государственная монументальная политика: опыт, противоречия, перспективы. Москва: Институт Наследия 2022, lk 45.

²⁹ Samas.

³⁰ Samas, lk 51.

³¹ Samas.

arendamise kohta“. Sellele järgnes ka 1942. aastal NSV Liidu Kunstide Akadeemia poolt ÜK(b)P KK agitatsiooni ja propaganda osakonna ning Punaarmee Poliitvalitsusele ettepanek, kus sooviti alustada nn Suure Isamaasõja monumentide projekteerimisega. Järgnevalt oli 23. juunil 1942. aastal monumentide rajamise küsimus arutlusel ka NSV Liidu Ülemnõukogu Presiidiumis teemana „Suures Isamaasõja partisanidele ausammaste ehitamisest“. Sellest arutelu alusel võeti Nõukogude Liidu Kunstide Akadeemia 1943. aasta plaani ülesanne töötada välja nn Suures Isamaasõja kangelastele ja selle sündmustele pühendatud mälestusmärgid ning monumentide kujundus ja paigutamispõhimõtted. Esimeste monumentide püstitamiseni jõuti juba 1943. aastal, mil püstitati monument Kubani vallutamisel langenud polkovnik Mihhail Labõntsevile.³²

1.2 NÕUKOGUDE SÕJAMONUMENTIDE PÜSTITAMISEST OKUPEERITUD IDA-SAKSAMAAL JA LEEDUS TEISE MAAILMASÕJA JÄRJEL

Nõukogude sõjamonumentide püstitamine Punaarmee poolt okupeeritud Leedus ja Ida-Saksamaal sõjajärgsetel aastatel algas vahetult pärast lahingute lõppemist nendel territooriumitel.

Leedu NSV-s avati esimene Nõukogude sõjamonument juba 28. juulil 1945. aastal Klaipedas. Selleks oli tankitõrjekahur, mis asus 10 meetri kõrgusel sambal, mis oli dekoreeritud Nõukogude Kuulsuse ordeni kujutisega.³³ Monumendi rajamise algatus tuli Punaarmee 4. löögiarmeelt, kuna nemad olid Klaipeda Saksa vägede käest vallutanud. Oktoobris 1945 hakati samuti Punaarmee algatusel planeerima Võidu monumenti Šiauliaisse. Monument rajamiseks andis Leedu Kommunistliku (bolševike) Partei Keskkomitee aega kõigest kaks kuud ja liiduvabariigi plaanikomiteel tuli tagada vahendid selle rajamiseks. Monument valmis siiski alles 1947. aastal, kusjuures ehitustöödel kasutati ka Saksa sõjavangide tööjõudu. Valminud monument kujutas endast nelinurkset sammast, millel on kahe meetrine tsingist sõduri kuju. Monumendist nii vasakule kui ka paremale jäi kaks väiksemat sammast, mille tipus oli kaks Nõukogude viisnurka.³⁴

Ka Punaarmee poolt okupeeritud Ida-Saksamaal hakati Nõukogude sõjamonumente püstitama samuti 1945. aastal vahetult pärast lahingute lõppu. Novembris 1945 valmis Berliinis –

³² Samas, lk 58–59.

³³ Ekaterina Makhotina. Erinnerungen an den Krieg – Krieg der Erinnerungen: Litauen und der Zweite Weltkrieg. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2017, lk 102.

³⁴ Samas.

Tiergartenis – Nõukogude sõjamonument Berliini lahingus langenud punaarmeeelaste mälestuseks, mille rajamiseks oli marssal Georgi Žukov käsu andnud juba sama aasta mais.³⁵ Lisaks lahingus langenute punaarmeeelaste mälestamisele oli sel monumendil teinegi eesmärk – näidata oma võitu natsionaalsotsialistliku Saksamaa üle.³⁶ 1945. aasta novembris avati veel ka Berliinist 70 kilomeetri kaugusel Seelowi kõrgendikel (kus Punaarmee pidas Saksa väeüksustega viimase suurema lahingu enne Berliini jõudist) langenud punaarmeeelaste mälestusmärk, mis kujutab kivikünkal seisvat Nõukogude sõdurit.³⁷

Sarnased Nõukogude sõjamonumentide püstitamised ja planeerimised leidsid aset ka Teise maailmasõja järgses Eestis, mida vaatleme täpsemalt järgnevatel peatükkides.

³⁵ Stefei Töpfer. Ungeliebtes Erbe: Die sowjetischen Ehrenmale in Berlin und Wien 1945 bis 2010. Dresden: Sandstein Verlag, 2020, lk 179.

³⁶ Samas.

³⁷ Samas, lk 44.

II PTK. NÕUKOGUDE SÕJAMONUMENTIDE PÜSTITAMINE EESTIS AASTATEL 1944–1949

Nõukogude sõjamonumentide püstitamisele Eestis eelnes langenud punaarmeeelaste ühishaudade rajamine kohtades, kuhu hiljem peamiselt monumendid püstitati.

2.1 NÕUKOGUDE SÕJAHAUDADE RAJAMINE EESTIS AASTATEL 1944–1946

Langenud punaarmeeelaste ühishaudade rajamise küsimus kerkis Eesti NSV kõrgemas juhtkonnas päevakorraks juba 1944. aasta augustis, mil enamus Eestit oli veel Saksa vägede kontrolli all. 25. augustil 1944 toimus Leningradis Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu Büroo koosolek, mille ühe päevakorrapunktina oli arutlusel seoses Punaarmee väetüksuste edasiliikumisega endistel lahinguväljadelt langenute koristamise küsimus kui ka ühishaudade ning kalmistute kordaseadmine ja nende vastuvõtukord.³⁸ Koosolek otsustas need küsimused reguleerida Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu määrusega.³⁹ See määrus avaldati 6. oktoobril 1944 Eesti NSV Teatajas ja selle aluseks oli NSV Liidu Riikliku Kaitsekomitee määrus 1. aprillist 1942.⁴⁰ Kõnealune määrus kohustas pärast lahingute lõppu maakondade, valdade, linnade TSN täitevkomiteedel moodustada kohalikest elanikest võimuesindajate juhtimisel matmiskomandod, kes pidid hakkama langenuid matma.⁴¹

Lisaks tuli esitada täitevkomiteede esimeestel Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogule aktid maetud punaarmeeelaste kohta. Matmiskomandode ülesandeks oli punaarmeeelaste hauad koristada ning need ka tähistada. Kohalike Nõukogude võimuorganite esindajaid kohustati Punaarmee üksuste edasiliikumisel nende ohvitseride ja sõdurite hauad punaväe esindajatelt vastu võtta. Samuti oli matmiskomandode ülesandeks vaenlase poolt tänavatel ning teistes avalikes kohtades rajatud hauad likvideerida ja nende poolel lahingus langenud matta kõrvalisematesse kohtadesse.⁴² Lõpuks sätestas määrus, et isikud, kes rikuvad langenute matmise

³⁸ Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu Büroo koosolek nr. 42, 25.08.1944. RA, ERA.R-1.1.206, l. 233.

³⁹ Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu Büroo koosolek nr. 42, 25.08.1944 otsuste protokoll. RA, ERA.R-1.1.206, l. 235.

⁴⁰ Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu määrus endistel lahinguväljadelt laipade koristamise, vennashaudade ja kalmistute vastuvõtu korra ja nende kordaseadmise kohta seoses väeosade edasiliikumisega. – Eesti NSV Teataja 1944, nr. 2, artikkel 19, lk 24.

⁴¹ Samas.

⁴² Samas.

eeskirju või ei ole võtnud tarvidusele meetmeid asustatud punktides vaenlase langenute ümbermatmiseks, karistatakse trahviga kuni 100 rubla.⁴³

Rahvusarhiivis talletatud valdade täitevkomiteede materjalid langenute ümbermatmise ja sõjahaudade välja selgitamise kohta pärinevad valdavalt aastatest 1945–1946. Siinkohal toon ära langenute ümbermatmise ja sõjahaudade välja selgitamise Varbla ning Torma valdade näitel. Kuna teemakohaseid materjale on rohkesti, siis ei ole igat valda arvestades siinse töö mahtu võimalik eraldi käsitleda.

Pärnumaal Varbala vallas oli langenute ühishaudade rajamiseks ja ümbermatmisteks moodustatud „Isamaasõjas langenute vennashaudade ja okupantide poolt mõrvatute avastamise ja ümbermatmise komisjon“.⁴⁴ Komisjoni esimene koosolek toimus 18. aprillil 1945 Varbla valla täitevkomitee ruumides ja sellel otsustati külavolinike kaasabiga välja selgitada valla piires olevad nn. Isamaasõjas langenute ning Saksa okupatsiooni ajal mõrvatute hauad. Samuti otsustati taotleda luba korjanduse korraldamiseks matmismaterjalide hankimiseks.⁴⁵ Järgmisel koosolekul, mis toimus sama aasta 24. aprillil, anti ülevaade leitud haudadest ning leiti, et sobiv koht hukkunute ümbermatmiseks on Varbla koguduse kalmistu.⁴⁶ Samas tõdeti, et kõiki ühishaudu pole veel leitud ja sellepärast anti korraldus kõikide Varbla valla küla maadel olevate haudade tuvastamiseks.⁴⁷ Tasub täpsustavalt öelda, et hiljem leitud langenuid maetigi Varbla kirikuaeda, kuhu ka 1950. aastal monument püstitati.⁴⁸ Viimane protokoll komisjoni tööst pärineb 1945. aasta 4. maist, kus on antud ülevaade Varbla valla territooriumilt avastatud kõigist 8 hauast.⁴⁹

Võrdluseks vaatleme, kuidas oli langenute otsimine ja ümbermatmine korraldatud Tartumaal Torma vallas, kus sellele oli eelnenud Tartumaa täitevkomitee esimehe ringkiri 5. aprillist

⁴³ Samas.

⁴⁴ Varbla valla Isamaasõjas langenute vennashaudade ja okupantide poolt mõrvatute avastamise ja ümbermatmise komisjon koosoleku protokoll nr. 1. 18.04.1945. Ärakiri. RA, LAMA.199.1.18, l. 1.

⁴⁵ Samas.

⁴⁶ Varbla valla Isamaasõjas langenute vennashaudade ja okupantide poolt mõrvatute avastamise ja ümbermatmise komisjon koosoleku protokoll nr. 2. 24.04.1945. Ärakiri. RA, LAMA.199.1.18, l. 2.

⁴⁷ Samas.

⁴⁸ 8350 II maailmasõjas hukkunute ühishaud, <https://register.muinas.ee/public.php?menuID=monument&action=view&id=8350> (vaadatud 04.02.2024).

⁴⁹ Varbla valla Isamaasõjas langenute vennashaudade ja okupantide poolt mõrvatute avastamise ja ümbermatmise komisjon koosoleku protokoll nr. 3. 04.05.1945. Ärakiri. RA, LAMA.199.1.18, l. 3.

1945.⁵⁰ Ringkirjaga kohustati välja selgitama kõik punaarmeeelaste ühishauad ning need ümber matma ühishaudasse hiljemalt 1. maiks 1945.⁵¹ Vastav aruanne esitati Torma valla täitevkomitee poolt 4. mail 1945 Tartumaa täitevkomiteele.⁵² Selles toodi välja palju langenuid punaarmeeelasi on ühishaudasse ümber maetud ja ühtlasi oli nende hulgas ka 15 1944. aastal langenud Nõukogude partisani.⁵³ Samuti leidsid just linnades toimunud ümbermatmised kajastust suuremates ajalehtedes. Näiteks 1944. aasta 19. novembril Raadil toimunud ümbermatmisi kajastati sama aasta 25. novembril ajalehes Sakala ilmunud artiklis.⁵⁴

Nendest matusest tehti samaaegselt ka nõukogulik propagandaüritus, mida Sakalas ilmunud artiklis kirjeldatakse järgnevalt: „Kella 12 paiku alustab matuserong liikumist. Kõige ees sammuvad vaikse tõsidusega asutiste ja organisatsioonide esindajad. Langenuile on toodud loendamatu hulk rohelisi pärgi. Punased võidulipud on kaetud leinalooridega. Raadi pargi lõunapoolsele tiigi servale on kaevatud kolm suurt vennashauda. Ühishauda ümbritsevad saatjad. Matusetalitus algab leinamarsiga. Nukralt vaatavad inimesed seda puusärkide hulka ja paljudki suruvad rusikasse käsi – siin on teod, mis nõuavad kättemaksu. Kõneleb EK(b)P Keskkomitee sekretär sm. Ed. Päll. Ta sõnad on lühidad ja austavad langenuile – süüdistavad mõrvareile. Tema järel kõnelevad EK(b)P Tartumaa komitee sekretär sm. M. Laosson, Tartu Riikliku Ülikooli esindaja sm. Laas jt. Tugevad kogupaugud automaatrelvist on viimseks austusavalduseks kangelaslikele punaarmeeelastele ja eesti nõukogude patriootidele! Kõik teavad, et need ohvrid jäävad viimseiks. Enam ei saa hitlerlane kustutada oma tapmiskirge eestlaste keskel – tal tuleb ainult aru anda oma tegudest.“⁵⁵

Üldisemad kokkuvõtted ümbermatmistööde käigust saadeti maakondade ja linnade EK(b)P komiteede poolt EK(b)P KK sõjaosakonnale. Kokkuvõtted sisaldasid peamiselt infot selle kohta, kuidas punaarmeeelaste ümbermatmistööd olid maakonnas kulgenud. Näiteks Valgamaa EK(b)P Valgamaa komitee I sekretäri ja sõjalise osakonna juhataja aruandest selgub, et maakonnas oli langenud punaarmeeelasi kokku 951, kes maeti kokku 772 hauda.⁵⁶ Samuti on antud ülevaade sellest kui palju on vaja veel ümbermatmisi teostada. Lisaks sooviti teada,

⁵⁰ Tartumaa Täitevkomitee esimehe ringkiri kõigile Tartumaa valdadele ja maakondliku alluvusega linnade täitevkomiteede esimeestele, 05.04.1945. RA, LVMA.632JO.1.46, l. 1.

⁵¹ Samas.

⁵² Torma valla täitevkomitee esimees Tartumaa täitevkomiteele, 04.05.1945. RA, LVMA.642JO.1.46, l. 6.

⁵³ Samas.

⁵⁴ Fašistlike mõrvaohvrite matused Tartus. – Sakala, 25.11.1944, lk 2.

⁵⁵ Samas.

⁵⁶ EK(b)P Valgamaa komitee I sekretär R. Kurvits ja EK(b)P Valgamaa komitee sõjalise osakonna juhataja K. Rätsep EK(b)P KK sõjalisele osakonnale, 04.04.1945. RA, ERAF.1.3.501, l. 30.

mida teha langenud NSV Liidu kangelase lendur-leitnant Jakov Ljahhoviga.⁵⁷ Eraldi on puudutatud Valgas Primetsa vangilaagris hukkunute matmist ja aruandes on välja toodud, et sinna on maetud kokku 14 000 inimest.⁵⁸ Selle arvu saab kahtluse alla seada, sest Saksa okupatsiooni perioodil aastatel 1941–1944, siinsetes sõjavangilaagrites hukkunute arvuks on uuemate uurimistulemuste põhjal hinnatud kokku kuni 15 000 inimest.⁵⁹

Detailine aruanne punaarmeeelaste matmise ja haudade korrastamise kohta on säilinud veel Narva EK(b)P Linnakomitee sekretärit.⁶⁰ Huvitavaks muudab aruande see, et seal on ära toodud übermatmist ja kirstude valmistamiseks maksumus, mille jaoks kulutati kokku 15 000 rubla.⁶¹ EK(b)P Tallinna Linnakomitee esimehe aruandes 15. märtsist 1945 on samuti antud ülevaade langenud punaarmeeelaste ühishaudadest linnas ja väljaspool kalmistuid maetud punaarmeeelased maetakse ümber Tallinna sõjaväe (garnisoni) kalmistule.⁶²

2.2 NN SUURE ISAMAASÕJA MONUMENDI PÜSTITAMISE KAVADEST TALLINNASSE JA SÕJAJAUDADE INVENTEERIMINE NING MONUMENTIDE PÜSTITAMINE ÜLEJÄÄNUD EESTIS AASTATEL 1944–1949

1944. aasta oktoobris toimusid esimesed arutelud keskse nn Suure Isamaasõja monumendi püstitamiseks Tallinnasse Võidu väljakule (tänapäevane Vabaduse väljak) ja kinnitati selle rajamiseks välja kuulutatava konkurssi nõuded. Need nõuded töötati välja Eesti NSV Arhitektuuri Valitsuse poolt ja esitati arvamuse avaldamiseks EK(b)P KK I sekretärile Nikolai Karotammele,⁶³ ENSV Kunstide Valitsuse juhatajale Johannes Semperile,⁶⁴ ENSV Rahvakomissaride Nõukogu esimehe esimesele asetäitjale Nigol Andresenile⁶⁵ ja Tallinna Linna TSN täitevko-

⁵⁷ Samas, l. 31.

⁵⁸ Samas, l. 30.

⁵⁹ Meelis Maripuu. Saksa okupatsioonivõimude kinnipidamiskohad Eestis. – Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 2006. Tartu: Õpetatud Eesti Selts, 2008, lk 176.

⁶⁰ EK(b)P Narva komitee sekretär A. Treiberg EK(b)P KK sõjalisele osakonnale, 06.04.1945. RA, ERAF.1.3.501, l. 44.

⁶¹ Samas.

⁶² EK(b)P Tallinna Linnakomitee sõjalise osakonna juhataja A. Leppik EK(b)P Keskkomitee Sõjalise osakonna juhatajale Initsiaal P. Stammile, 15.03.1945. RA, ERAF.1.4.501, l. 12.

⁶³ ENSV Arhitektuuri Valitsuse juhataja H. Arman EK(b)P KK sekretärile N. Karotammele, 18.10.1944. RA, ERA.R-1992.1.29, l. 2.

⁶⁴ ENSV Arhitektuuri Valitsuse juhataja H. Arman ENSV Kunstide Valitsuse juhatajale J. Semperile, 18.10.1944. RA, ERA.R-1992.1.29, l. 3.

⁶⁵ ENSV Arhitektuuri Valitsuse juhataja H. Arman ENSV RKN aseesimehele N. Andresenile, 18.10.1944. RA, ERA.R-1992.1.29, l. 4.

mittee esimehele Aleksander Kiidelmaale.⁶⁶ Oma arvamuse esitas Arhitektuuri Valitsusele juhatajale Nigol Andresen ja Aleksander Kiidelmaa.

Andresen andis Suure Isamaasõja monumendi püstitamise konkurssi nõutele järgneva hinnangu: „vastuseks Teie kirjale N 449, 18. okt. k.a., et esitatud ideevõitluse tingimused näivad vastuvõetavad, ka tähtaeg ei näi liiga kiire olevat. Idees peab siiski rõhutama mitte ainult eesti, vaid NSVL paljude rahvaste võitlust, kusjuures muidugi võib prevaleerida meie ajalooline võitlus, üldse eesti rahva võitlus.“⁶⁷ Tallinna Linna TSN täitevkomitee esimehe A. Kiidelmaa arvamus oli konkreetsem rõhutades monumendi patriotlist tähtsust. Kiidelmaa vastus oli järgnev: „Saadan Teie poolt koostatud Suure Isamaasõja monumendi kavandite võitluse tingimused, leian neist, et püstitava monumendi jaoks valitud Harjumäe ühes Võiduväljakuga on igati sobiv ja vääriline asukoht sarnase fašistlike vallutajate vastu peetud eesti rahva suure vabadusvõitluse ja patriootilise tõusu sümbolise väljenduse püstitamiseks. Ühtlasi tõstab monument Tallinna ilu ja kunstilist ilmet.“⁶⁸

Nn Suure Isamaasõja monumendi rajamiseks toimus arutelu ka EK(b)P KK büroos 20. oktoobril 1944.⁶⁹ EK(b)P KK I sekretäri Nikolai Karotamme säilinud märkmetest selgub, et arutlusel oli just monumendi püstitamiseks ideekonkurssi välja kuulutamine, mille tähtjaks kinnitati 15. veebruar 1945 ning komisjoni esimeheks määrati Eduard Päll.⁷⁰ Isamaasõja monumendi rajamise konkurssi kohta anti Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu poolt 27. oktoobril 1944 välja määrus, millega sätestati kavandite üldtingimused ning esitatud tööde tingimused laiemalt.⁷¹ Põhitingimustena oli sõnastatud, et kavandatav monument pidi vastama Tallinna mastapidele, selle asukohaks määrati Harjumäe juures asuv Võidu väljak, mo-

⁶⁶ ENSV Arhitektuuri Valisuse juhataja H. Arman Tallinna Linna TSN Täitevkomitee esimehele Aleksander Kiidelmaale, 18.10.1944. RA, ERA.R-1992.1.29, l. 6.

⁶⁷ Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu esimehe asetäitja N. Andresen Arhitektuuri Valitsusele sm. Armanile, 18.10.1944. RA, ERA.R-1992.1.29, l. 5.

⁶⁸ Tallinna Linna TSN Täitevkomitee esimees ENSV Arhitektuuri Valitsusele, 26.10.1944. RA, ERA.R-1992.1.29, l. 7.

⁶⁹ Tõnu Tannberg (koost). EKP KK büroo istungite regestid. I. 1940–1954. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2006, lk 70.

⁷⁰ Märkmed fašistlike trükiste ära korjamisest, Suure Isamaasõja monumendi rajamisest, okupantide käsilastest, ENSV-le eraldatud autode ja mootorrataste jaotusest erinevate asutuste vahel. RA, ERAF.9607.1.193, l. 4.

⁷¹ Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu ja EK(b)P Keskkomitee määrus Isamaasõja tähistamiseks püstitatava monumendi kavandite tingimuste kinnitamise kohta 27.10.1944. – Eesti NSV Teataja 1944, nr. 8, artikkel 86, lk 82.

nument tuli kavandada Eestist pärit materjalist ja oli soovitatav kasutada monumendi kujundamisel rahvuslikke vorme.⁷²

Esitatud kavandite hindamiseks määrati järgnev komisjon: esimees Eduard Päll EK(b)P Keskkomiteest, Nigol Andresen Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogust, Anton Soans Eesti NSV Arhitektuuri Valitsusest, Albrecht Kõuts ENSV Arhitektide Liidust, Oskar Urgart Eesti Nõukogude Kirjanike Liidust, Johannes Semper Eesti NSV Kunstide Valitsusest ja Eduard Sannamees Eesti Nõukogude Kunstike Liidust. Kavandid tuli esitada konkursile 15. veebruariks 1945 Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu Arhitektuuri Valitsusele ja ühtlasi määrati ära ka preemiad: I koht – 15 000 rubla, II koht – 10 000 rubla, III koht – 8000 rubla ja IV ning V koht – 5000 rubla.⁷³

13. veebruaril 1945 vastu võetud EK(b)P Keskkomitee ja Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu määrusega pikendati kavandite esitamise tähtaega kuni sama aasta 15. aprillini.⁷⁴ 27. oktoobril 1944. aastal vastu võetud määrusega paika pandud komisjoni töö laekunud kavandite hindamiseks algas 1945. aasta 19. aprillil, mil toimus žürii esimene koosolek.⁷⁵ Samuti tutvustati kavandeid ka avalikkusele ja selleks avati 21. aprillil 1945 Tallinnas esitatud monumentide ideekavandite näitus.⁷⁶ Lõpuks žürii poolt I ja II kohta välja ei antud, kuid anti kaks III koha preemiat August Volbergi ja Peeter Tarvase ning Alar Kotli töödele. Sealt edasi andis žürii IV ja V koha auhinnad kokku kolmele tööle.⁷⁷ Kunstiajaloolane Mart Eller on siiski maininud, et parimaks osutus ikkagi Tarvase ja Volbergi monumendi kavand (Tarvase ja Volbergi kavandit vt lisast 1).⁷⁸ Nende kavand „Kalevite kants“ pakkus lahenduseks monumenti tohutu kampaniilina Harjumäe ees ja terrassidel väljakutega selle kõrval.⁷⁹ Samas monument ise pidi paigutama Harjumäele ja see kujutas püsttahukat skulptuurigrupiga tiipul.⁸⁰

⁷² Samas, lk 82.

⁷³ Samas.

⁷⁴ Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu ja EK(b)P Keskkomitee määrus nr. 119 13. veebruaril 1945 Tallinnas. RA, ERA.R-1992.1.28, l. 2.

⁷⁵ „Isamaasõjas“ tähistamiseks püstitava monumendi võistluskavandite komisjoni protokoll, 19.04.1945. RA, ERA.R-1992.1.28, l. 8.

⁷⁶ F. Tuisk. Isamaasõja monumendi ideekavandite näitus. – Talurahvaleht, 24.04.1945, lk 4.

⁷⁷ Karin Hallas Murula. Edgar Johan Kuusiku Vabadussõja monumendid. Tallinn: Eesti Arhitektuurimuuseum, 2008, lk 75.

⁷⁸ M. Eller. Monumente ja dekoratiivskulptuure, lk 22.

⁷⁹ K. H. Murula. Edgar Johan Kuusiku Vabadussõja monumendid, lk 75.

⁸⁰ M. Eller. Monumente ja dekoratiivskulptuure, lk 22.

Samaaegselt hakati planeerima Tallinnasse Tõnismäele ümbermaetud punaarmeeelaste ühishauale nn Vabastajate monumenti. 12. juunil 1945 nimetati plats Tõnismäel Vabastajate väljakuks ja samal ajal kuulutati Tallinna Linna TSN Täitevkomitee poolt konkurss ühishauale monumendi püstitamiseks, mis pidi mälestama Tallinna vallutamises hukkunuid.⁸¹ Lõpuks otsustati sama aasta 6. augustil EK(b)P Keskkomitees monumendi rajamise aluseks võtta Arnold Alase projekt „Dolomiit“ ja leping monumendi püstitamiseks sõlmiti sama aasta 9. oktoobril.⁸² Monument koosnes pronksist sõduri skulptuurist ja paekivipüloonist.⁸³ See monument valmis 1946. aastal ja see avati 22. septembril 1947. aastal.⁸⁴

Tulles tagasi 1945. aastasse, siis peagi jõuti laiemalt sõjahaudade arvele võtmiseni ja nendele mälestusmärkide püstitamiseni. Selleks oli 1945. aasta 1. detsembril Eesti NSV Rahvakomisaride Nõukogu poolt välja antud määrus, millega pandi linnade ja maakondade täitevkomiteedele kohustus arvele võtta kõik sõjaväekalmistud ja üksik- ja ühishauad ning need samaaegselt ka korrastada.⁸⁵ Lisaks kohustati kohalike täitevkomiteesid välja töötama hauamonumentide ja kalmistute kujundamise projektid, mis tuli esitada kinnitamiseks Eesti NSV Ministrite Nõukogu Arhitektuuri Valitsusele. Samuti tuli püstitavad mälestusmärgid rajada kohalikust materjalist ja kõnealune määruse täitmist määrati kontrollima Eesti NSV Sõjakomissar Karl Kanger ning Eesti NSV kommunaalmajanduse rahvakomissar Leonti Georgi.⁸⁶

1946. aasta 1. märtsil võeti Eesti NSV Rahvakomisaride Nõukogu poolt vastu salajane määrus nr. 014, mis tugines NSV Liidu Rahvakomisaride Nõukogu määrusele 18. veebruarist 1946, millega tuli teostada Teises maailmasõjas hukkunute punaarmeeelaste ja partisanide haudade järelevalvet.⁸⁷ Vastavalt määrusele kohustati maakondade ja linnade töörahva saadikute nõukogude täitevkomiteesid koos sõjakomissariaatidega 1. juuniks 1946 arvele võtma Punaarmee ohvitseride, sõdurite ning kindralite üksik-ja ühishauad.⁸⁸ Lisaks tuli 1946. aasta

⁸¹ P. Kaasik. Tallinnas Tõnismäel asuv punaarmeeelaste ühishaud ja mälestusmärk, lk 1906–1907.

⁸² Samas, lk 1908.

⁸³ Jaan Tamm, Tiina Linna. Tallinna Kaitseväe kalmistu kujunemine, selle hävitamine ja taastamine. Tallinn: Eesti Muinsuskaitse Selts, 2017, lk 34

⁸⁴ P. Kaasik. Tallinnas Tõnismäel asuv punaarmeeelaste ühishaud ja mälestusmärk, lk 1909.

⁸⁵ Eesti NSV Rahvakomisaride Nõukogu määrus Eesti NSV vabastamisel langenud Punaarmee võitlejate ja ohvitseride mälestuse jäädvustamise ja nende kalmude korrastamise kohta 01.12.1945. – Eesti NSV Teataja 1946, nr. 2, artikkel 14, lk 24.

⁸⁶ Samas, lk 24.

⁸⁷ Совет Народных Комиссаров Эстонской Сср постановление нр. 14, 1. марта 1946 г. Таллинн. благоустройстве могил воинов Красной Армии и партизан, погибших боях Великой Отечественной войны 1941–1945 г.г и о надзоре за их состоянием. RA, ERA.R-1.5.118, l. 76.

⁸⁸ Samas, l. 67.

1. augustiks korrastada sõjaväekalmistud üksik- ja ühishauad. Samuti väljaspool asustatud punkte olevad üksikhauad ümber matta suurematele kalmistule.⁸⁹ Määruse täitmise kohta tuli esitada aruanded Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu sõjaosakonnale.⁹⁰

1946. aasta suvel hakatigi esitama aruandeid maakondade ja linnade täitevkomiteede poolt määruse nr. 014 täitmisest, kuigi kõik need aruanded pärinevad sama aasta juulist, mis olid adresseeritud nii ENSV Ministrite Nõukogule⁹¹ kui ka selle Asjadevalitusele, mille üks osa oli sõjaosakond. Esitatud aruannest saab hea ülevaate, kuidas haudade tähistamine oli kulgenud.

Tallinna Linna TSN Täitevkomitee poolt esitati aruanne Eesti NSV Ministrite Nõukogule 29. juulil 1946.⁹² Selles aruandes oli ära toodud nii kalmistutel olevad punaarmeeelaste kui ka Saksa okupatsiooni ajal hukkunud punaväelaste hauad ja nendele lisaks veel Maarjamäele ümbermaetud punalaevastiku madruste ning 1905. aasta revolutsiooni ohvrite hauad.⁹³ Aruandes on juttu ka Tallinna Garnisoni kalmistust (tänapäevane Kaitseväe kalmistu) ja mainitud, et sellel kalmistul on 401 üksikhauda Punaarmee võitlejatele.⁹⁴ Selle arvu saab kahtluse alla seada, sest kuni 1949. aastani puuduvad usaldusväärsed andmed kalmistule toimunud matuste kohta ning lisaks rajati kalmistule palju fiktiivseid hauatähiseid langenud punaarmeeelastele.⁹⁵

Lisaks on aruande lõpus mainitud, et 1) nimetatud hauad on korrastatud ja ühtlasi, 2) Tõnismäel Vabastajate väljakul olevale ühishauale on mälestusmärk püstitamisel ning 3) Garnisoni kalmistu on ümberkujundamisel.⁹⁶ Selle jaoks kinnitati 11. juunil 1946 Tallinna Linna TSN Täitevkomitee poolt Garnisoni kalmistu ümberkujundamise ja sinna monumendi püstitamise ideekavandite võitluse tingimused.⁹⁷ Ideekavandite esitamise tähtajaks määrati 17. juulil 1946 ja monumendi asukohana oli ette nähtud Garnisoni kalmistu veel matmata edelapoolne osa. Vastavalt tingimustele pidi monument olema massilt sarnane kalmistul asuva Vabadussõja mälestusehisega ja monumendi kõrguseks ei tohtinud olla mitte rohkem kui 8 meetri.⁹⁸ 30. juulil 1946 kinnitati Tallinna Linna TSN Täitevkomitee otsusega Garnisoni kalmistu kujun-

⁸⁹ Samas, l. 67.

⁹⁰ Samas.

⁹¹ Rahvakomissaride Nõukogu nimetati Ministrite Nõukoguks ümber 25. märtsist 1946.

⁹² Tallinna Linna TSN Täitevkomitee Eesti NSV Ministrite Nõukogule 29.07.1946. RA, ERA.R-1.16.41, l. 67.

⁹³ Samas, l. 67.

⁹⁴ Samas.

⁹⁵ J. Tamm, T. Linna. Tallinna Kaitseväe kalmistu, lk 32.

⁹⁶ RA, ERA.R-1.16.41, l. 67.

⁹⁷ Tallinna Linna TSN Täitevkomitee koosolek nr. 27 11. juunil 1946. a., Raekojas. TLA.R-1.1-II.53, l. 423.

⁹⁸ P. Tarvas. Monumendid, lk 50.

damise ja mälestusmärgi ideekavandi võitluse tulemused ning I preemia anti tööle, märgusõnaga „Kalm“.⁹⁹ Selle autoriks olid arhitektid Heiki Karro ja Peeter Tarvas.¹⁰⁰ Nende kavand arvestas samuti ka sel perioodil kalmistul veel olevat Vabadussõja mälestusehist.¹⁰¹

Eesti NSV Ministrite Nõukogule saadetud maakondade ja linnade täitevkomiteede aruanne-
test on säilinud Harjumaa,¹⁰² Tartumaa,¹⁰³ Valgamaa,¹⁰⁴ Võrumaa,¹⁰⁵ Järvamaa,¹⁰⁶ Saaremaa,¹⁰⁷ Virumaa¹⁰⁸ ja Pärnu¹⁰⁹ ning Narva¹¹⁰ linnade täitevkomiteede omad. Kõige üksikasjalikum aruanne on esitatud Virumaa TSN täitevkomitee poolt.¹¹¹ Sellest aruandest selgub, et Virumaal asunud punaarmee- ja Saksa okupatsiooni ajal terroriohvriks langenud haudadest olid 1946. aasta suveks enamuses ajutised puidust mälestusmärgid, mõnel haul siiski ka mälestusmärk puudus.¹¹²

1946. aastal algas aktiivsem püsivate monumentide projekteerimine ja sealt edasi juba ka nende püstitamine ühishaudadele. Esimesed ühishaudad, mis said omale ajutiste monumentide asemele püsivad mälestusmärgid, olid Tallinnas Tõnismäel asunud punaarmee- ja Saksa okupatsiooni ajal terroriohvriks langenud haudadest 1947. aastal (vt täpsemalt eestpoolt) ja Tartu Raadi pargis asunud ühishaud. Viimase monumenti rajamiseks kuulutati välja Tartu Linna Heakorra Kontori poolt ideekavandi võistlus ja

⁹⁹ Tallinna Linna TSN Täitevkomitee otsus nr. 79-0 30. juulil 1946 Tallinna Garnisoni kalmistu kujundamise ja mälestusmärgi ideekavandite võistlust tulemuste kinnitamine. TLA.R-1.1-II.54, l. 104.

¹⁰⁰ J. Tamm, T. Linna. Tallinna Kaitseväe kalmistu, lk 33.

¹⁰¹ Mare Kask, Mati Strauss, Jaanis Tali. Tallinna sõjaväekalmistu (kaitseväe kalmistu) ajalooline õiend. Tallinn, 1995 (leheküljed nummerdamata). Koopia autori valduses.

¹⁰² Aruanne ENSV Rahvakomissaride Nõukogu nr. 014 täitmisest. RA, ERA.R-1.16.41, l. 69.

¹⁰³ Tartumaa Täitevkomitee esimees E. Tõnurist Eesti NSV Ministrite Nõukogu Asjadevalitsusele, 22.07.1946. Salajane. RA, ERA.R-1.16.41, l. 70.

¹⁰⁴ Valgamaa Täitevkomitee aseesimees A. Tolberg Eesti NSV Ministrite Nõukogu Asjadevalitsejale Initsiaal Borkmanile, 26.07.1946. Salajane. RA, ERA.R-1.16.41, l. 71.

¹⁰⁵ Võru maakonna Täitevkomitee esimees Initsiaal Mikal ENSV Ministrite Nõukogu Asjadevalitsusele. Salajane, 26.07.1946. RA, ERA.R-1.16.41, l. 59.

¹⁰⁶ Järvamaa Täitevkomitee esimees H. Kriimann ENSV Ministrite Nõukogu Asjadevalitsusele, 29.08.1946. Salajane. RA, ERA.R-1.16.41, l. 83.

¹⁰⁷ Saaremaa Täitevkomitee esimees J. Kipper Ministrite Nõukogu Asjadevalitsusele. Salajane, 30.07.1946. RA, ERA.R-1.16.41, l. 73.

¹⁰⁸ Virumaa Täitevkomitee esimees H. Ajo ja Virumaa Täitevkomitee sekretär L. Jalak Eesti NSV Ministrite Nõukogu Asjadevalitsusele, 20.08.1946. Salajane. RA, ERA.R-1.16.41, l. 74.

¹⁰⁹ Pärnu Linna Täitevkomitee TSN Täitevkomitee esimees Lombak ja Kaadrite- ja Eriosakonna juhataja Eesti NSV Ministrite Nõukogu Asjadevalitsusele, 16.07.1946. Salajane. RA, ERA.R-1.16.41, l. 66.

¹¹⁰ Narva Linna Täitevkomitee Eesti NSV Ministrite Nõukogu Asjadevalitsusele, 27.07.1946. RA, ERA.R-1.16.41, l. 72.

¹¹¹ Aruanne sõjaväelaste ja fašismi terroriohvrite üksik- ja vennashaudade ning surnuaedade registreerimise kohta ENSV-s Virumaal. Dateerimata. RA, ERA.R-1.16.41, l. 75–82.

¹¹² Samas.

võitjaks osutus kujur Martin Saksa kavand.¹¹³ Tema esitatud kavandit monument ei teostunud, vaid kasutati ainult selle projekti arhitektuurset lahendust. Raadi ühishauale püstitati 1947. aastal automaati kandev Nõukogude sõduri monument, mis lasti õhku rahvuslikult meelestatud kooliõpilaste poolt 1949. aastal.¹¹⁴ 1947. aastal valmis veel Pärnu alevi kalmistu punaarmeeelaste ühishaua monumendi projekt, mis kujutas endast viisnurga obeliski ja monumendi rajamisega tegeles Pärnu Linna TSN täitevkomitee üldosakond.¹¹⁵ See obelisk hiljem ka püstitati Alevi kalmistule ja sellesse kohta, kuhu olid toimunud punaarmeeelaste matused juba 1944. aastast.¹¹⁶

Siiski jõuti 1947. aastal ka teistesse Eesti piirkondades olnud punaväelaste ühishaudadele monumente püstitada ja sel aastal jõuti püstitada ka väiksemaid monumente punaarmeeelaste ühishaudadele nagu Räägu mõisa peahoone ees olevale ühishauale¹¹⁷ ja Põltsamaa kalmistul olnud ühishauale.¹¹⁸ Neile lisaks said omale hauamonumendid veel Rõuge vanal kalmistul olnud punaarmeeelaste ühishaud¹¹⁹ ja Läänemaal Piirsalu vanal kalmistul olev ühishaud.¹²⁰ Suuremates monumentidest püstitati 1947. aastal obelisk Narva Viktoria bastionil olevale punaarmeeelaste ühishauale.¹²¹

1947. aastal algatati uus katse nn Võidu monumendi püstitamiseks, mis oli mõeldud samuti tähistamiseks Nõukogude Liidu Teises maailmasõjas saavutatud võitu. Monumendi asukohaks määrati nüüd Tallinnas Viru väljak, mis plaaniti ümber kujundada linna keskväljakuks ja seeläbi Võidu väljakut ei peetud monumendi asukoha jaoks sobivaks nii mõõtmetelt kui ka ise-

¹¹³ Arnold Unt. Raadi memoriaali kujunemise ülevaade aastast 2010. Sirp 06.05.2022, <https://sirp.ee/s1-artiklid/c21-teadus/raadi-memoriaali-kujunemise-ulevaade-aastast-2010/> (vaadatud 06.02.2024).

¹¹⁴ Samas.

¹¹⁵ Sõjaväelaste ühishaua monumendi projekti seletuskiri, 09.09.1947. RA, VAMA.R-286.1.182, l. 1.

¹¹⁶ II maailmasõjas hukkunute ühishaud Pärnu Alevi kalmistul, <https://register.muinas.ee/public.php?menuID=photolibary&action=view&id=12930> (vaadatud 17.02.2024); K. Luts (koostaja). Eesti sõjaajaloo teejuht. Tallinn: Eesti Päevaleht, Eesti Sõjamuuseum-kindral Laidoneri muuseum, 2010, lk 526.

¹¹⁷ 4079 II maailmasõjas hukkunute ühishaud, <https://register.muinas.ee/public.php?menuID=monument&action=view&id=4079> (vaadatud 17.02.2024).

¹¹⁸ 5851 II maailmasõjas hukkunute ühishaud, <https://register.muinas.ee/public.php?menuID=monument&action=view&id=5851> (vaadatud 17.02.2024).

¹¹⁹ 5726 II maailmasõjas hukkunute ühishaud, <https://register.muinas.ee/public.php?menuID=monument&action=view&id=5851> (vaadatud 17.02.2024).

¹²⁰ 4085 II maailmasõjas hukkunute ühishaud, <https://register.muinas.ee/public.php?menuID=monument&action=view&id=4085> (vaadatud 17.02.2024).

¹²¹ 47 II maailmasõjas hukkunute ühishaud, <https://register.muinas.ee/public.php?menuID=monument&action=view&id=47> (vaadatud 17.02.2024).

loomult.¹²² Ideekavandi võistluse kuulutas välja Eesti NSV Arhitektuurivalitsus EK(b)P KK ning ENSV Ministrite Nõukogu korraldusel.¹²³

Ideekavandite hindamiskomisjoni esimees oli Eesti NSV Ministrite Nõukogu esimehe asetäitja Konstantin Boitsov ja selle koosseisu kuulusid liikmetena EK(b)P sekretär Algus Raadik, ENSV Arhitektuurivalitsuse juhataja Harald Arman, vastutava sekretärina arhitekt Friedrich Wendach, Eesti Nõukogude Kunstnike Liidu esimees Priidu Aavik.¹²⁴ Neile lisaks kuulus komisjoni Tallinna linna poolt TSN Täitevkomitee esimees Aleksander Hendrikson ja Tallinna linna generaalplaani autor Anton Lembit Soans.¹²⁵ Komisjoni esimene istung toimus 11. detsembril 1947, kus asuti esitatud ideekavandeid läbi vaatama¹²⁶ ja 13. detsembril pandi paika vaatlusringid töö kiiremaks läbiviimiseks ning need olid määratud järgnevalt: I ring 15. detsembril, II ring 17. detsembril, III ring 18. detsembril.¹²⁷

Hindamiskomisjon jõudis parimaks osutunud võistlustöödele preemiad määrata 20. detsembril 1947 ja I preemia otsustati välja andmata jätta ning selle arvelt suurendada II ning III koha preemiad.¹²⁸ Põhjus I preemiat mitte välja anda toodi hindamiskomisjoni protokollis välja järgnevalt: „kokkuvõttes võistlusobjektide hindamistulemusi ja nende kohta üksmeelselt antud karakteristikat, märgib antud ülesande lahendamiseks saadud ulatuslikku hinnalist alusmaterjali ja võistluse üldist kordaminekut, kuid ei pea neist ühtegi vahetult ilma suuremate täiendusteta rakendusküpseks.“¹²⁹ Preemiad esitatud võistlustöödele kinnitati 22. detsembril toimunud istungil ja II koha preemia 15 000 rubla sai Ivan Medvedjev märgusõna „Stalin-eto pobeda“ all esitatud kavandi ees. Sama preemia sai veel ka Peeter Tarvas ja August Volberg märgussõna „Võidutuli“ kavandi eest.¹³⁰ III koha preemia 10 000 rubla sai arhitekt Alar Kotli

¹²² P.T. Tallinna haljasaladest ja monumentidest. – Sirp ja Vasar, 22.11.1947, lk 5.

¹²³ V.Tippel. Suure Isamaasõja monumendi ideekavandite võistluses. – Sirp ja Vasar, 10.01.1948, lk 6.

¹²⁴ Samas, lk 6.

¹²⁵ Samas.

¹²⁶ Suure Isamaasõja tähistamiseks püstitava „Võidu“ monumendi võistluskavandite hindamiskomisjoni protokoll nr. 1, 11.12.1947. RA, ERA.R-1992.1.149, l. 2.

¹²⁷ Suure Isamaasõja tähistamiseks püstitava „Võidu“ monumendi võistluskavandite hindamiskomisjoni protokoll nr. 1, 13.12.1947. RA, ERA.R-1992.1.149, l. 15.

¹²⁸ Suure Isamaasõja tähistamiseks püstitava „Võidu“ monumendi võistluskavandite hindamiskomisjoni protokoll N 5, 20.12.1947. RA, ERA.R-1992.1.149, l. 13.

¹²⁹ Samas.

¹³⁰ Suure Isamaasõja tähistamiseks püstitava „Võidu“ Monumendi võistluskavandite hindamiskomisjoni protokoll nr. 6, 22.12.1947. RA, ERA.R-1992.1.149, l. 14.

märgusõna „Orden“ esitatud kavandi eest ja veel tunnistati III koha preemia vääriliseks arhitekt Karl Lüüsi märgusõna „Võit“ esitatud kavandi eest.¹³¹

Kolmas suurem Nõukogude sõjamonument Tallinnasse rajatud nn Vabastajate monumendi ja Tartusse Raadi ühishauale rajatud monumendi kõrval avati 1948. aastal monument Viljandis Uueveskis, kuhu oli maetud 3 Nõukogude julgeolekutöötajat ning 40 Eesti Vabadussõjas langenud punakaartlast.¹³² See ühishaud korrastati 1947. aasta suvest kuni 1948. aasta maini Viljandi linna peaarhitekti Ott Puuraidi juhtimisel.¹³³ Järgnevalt telliti sellele ühishauale monument Viljandi linna täitevkomitee poolt ja monumendi autoriks oli skulptuuri osas August Vomm ning monumendi aluse autoriks Ott Puuraid.¹³⁴ 9. mail 1948 avati see monument ühishaual, mis koosnes postamendist, mille otsas oli pronksist sõdur.¹³⁵

Vaadates Viljandimaad üldisemalt, siis sinna püsitatud monumentide kohta on säilinud kõige põhjalikum dokumentatsioon, kuidas toimus nende püstitamise protsess. Selle kohta annab hea ülevaate kohalike täitevkomiteede esimeeste poolt esitatud aruanded monumentide olemasolu kohta 1. jaanuari 1950. aasta seisuga. Taevere vallas oli 1. jaanuari 1950. aasta seisuga punaarmeerlaste ühishaudadel kaks monumenti nii Kaansoo avalikul kalmistul oleval punaarmeerlaste ühishaual kui ka Sürgavere punaarmeerlaste ühishaual.¹³⁶ Nende monumentide projektide tellijaks oli valla täitevkomitee ja mälestusmärkide projekt kinnitati Kaansoo kalmistu puhul valla täitevkomitee poolt ning Sürgavere ühishaua puhul kinnitati mälestusmärgi projekt Viljandi linna Peaarhitekti Projekteerimise Geodeetilise Büroo poolt.¹³⁷ Siiski tuues võrdluseks andmed, mida esitati Võhma alevi TSN täitevkomitee poolt Viljandimaa TSN täitevkomitee Kommunaalmajanduse osakonnale, siis sealne aruanne puudutas just Võhma punaväelaste ühishaua monumendi projekti ja monumendi tellijaks oli märgitud nii kohalik täitevkomitee kui ka Viljandi Linna Peaarhitekti Projekteerimise Geodeetiline Büroo.¹³⁸

¹³¹ Samas.

¹³² A. Unt. 8465 Terroriohvrite ja II maailmasõjas hukkunute ühishaua kaevamise aruanne. Autori valduses.

¹³³ K8465 Terroriohvrite ja II maailmasõjas hukkunute ühishaud, <https://register.muinas.ee/public.php?menuID=monument&action=view&id=8465> (vaadatud 17.02.2024).

¹³⁴ Nimestik Viljandi linnas asuvate mälestusmärkide kohta seisuga 1. jaanuari 1950. RA, EAA.M-585.1.270, l. 16.

¹³⁵ Mälestusmonumendi pidulik avamine. – Sakala, 11.05.1948, lk 2.

¹³⁶ Nimestik Viljandi linnas asuvate mälestusmärkide kohta seisuga 1 jaan. 1950. a. RA, EAA.M-585.1.270, l. 11.

¹³⁷ Samas.

¹³⁸ Võhma alevi TSN Täitevkomitee esimees Viljandimaa TSN TK Kommunaalmajanduse osakonnale, 18.01.1950. RA, EAA.M-585.1.270, l. 13.

III PTK. NÕUKOGUDE SÕJAMONUMENTIDE PÜSTITAMINE EESTIS AASTATEL 1949–1955

Ajavahemikul 1944. aasta sügisest kuni 1949. aasta esimese pooleni oli monumentide püstitamine langenud punaarmeele ühishaudadele pandud esijoones kohalike täitevkomiteede õlule, kuid alates 1949. aasta teisest poolest hakati seda tegevust rohkem reguleerima Eesti NSV Ministrite Nõukogu poolt.

3.1 EESTI NSV MINISTRITE NÕUKOGU MÄÄRUS 10. DETSEMBRIST 1949

Monumentide püstitamist Eestis hakati täpsemalt reguleerima ENSV Ministrite Nõukogu poolt 10. detsembril 1949 vastu võetud määrusega.¹³⁹ Selle määrusega kohustati Ministrite Nõukogu juures olevat Arhitektuuri Valitsust linnade, alevite ja teiste asutatud punktide generaalsoonide väljatöötamisel planeerima parkidesse, peaväljakutele ning magistraalidele monumente ja büste. Samuti keelati määrusega monumente püstitada ilma Eesti NSV Ministrite Nõukogu loata, välja arvatud hauasambad, mille püstitamiseks annab loa Eesti NSV Kunstide Valitsus. Vabariikliku tähtsusega monumentide, mälestusmärkide ja büstide tellimise kohutus pandi Eesti NSV Kunstide Valitsusele ning kohaliku tähtsusega monumentide tellimine täitevkomiteedele ja nende allasutustele. Ühtlasi tuli vastavalt määrusele moodustada ka ENSV Arhitektuuri Valitsuse juurde „Mälestusmärkide Projektide Läbivaatamise Komisjon“, mille esimeheks pidi olema Eesti NSV Arhitektuuri Valitsuse juhataja ja komisjoni liikmeteks Arhitektuuri Valitsuse juhataja asetäitja, ENSV Kunstide Valitsuse juhataja asetäitja, Eesti Nõukogude Kunstike Liidust ja Eesti Nõukogude Arhitektide Liidust kummastki kaks esindajat. Komisjoni töösse tuli kaasata ka üks EK(b)P KK esindaja.¹⁴⁰

Ministrite Nõukogu määruse lisaks oli mälestusmärkide projektide tellimise ning nende kinnitamise juhend.¹⁴¹ See juhend nägi ette, et kõigepealt esitab tellija mälestusmärgi ideekavandi ENSV Arhitektuuri Valitsuse juures tegutseva „Mälestusmärkide Projektide Läbivaatamise Komisjonile“. Esitatav kavand pidi koosnema skulptori või arhitekti poolt valmistatud mälestusmärgi maketist 1:10 ning bareljeefide ja selle juurde kuuluvate detailide ideekavanditest. Selle juurde pidi kuuluma ka arhitekti poolt koostatud generaalsoon koos joonistega, milles pidi ära toodud olema mälestusmärgi orienteeruv maksumus. Kui ideekavand oli komisjoni poolt läbi vaadatud, siis esitati see Eesti NSV Ministrite Nõukogule heakskiitmiseks. Pärast

¹³⁹ Eesti NSV Ministrite Nõukogu määrus mälestusmärkide püstitamise korrast nr. 968 10. detsembrist 1949. RA, ERA.R-1205.2.264, l. 64.

¹⁴⁰ Samas, l. 64.

¹⁴¹ Mälestusmärkide tellimise ja nende kinnitamise juhend. Lisa Eesti NSV Ministrite Nõukogu 10. detsembril 1949. a. määruse nr. 968 juurde. RA, ERA.R-1205.2.564, l. 65.

heakskiitmist esitatakse nüüd juba mälestusmärgi projekt koos maketiga ja muude dokumentidega edastada Eesti NSV Kunstide Valitsuse kaudu omakorda NSV Liidu Ministrite Nõukogu juures olevale Kunstide Komiteele. Lõpuks, kui Kunstide Komitees oli mälestusmärgi projekt kinnitatud, sai hakata tegelema selle valmistamisega.¹⁴²

Vastavalt Eesti NSV Ministrite Nõukogu määrusele 10. detsembrist 1949 saadeti 1951. aasta 10. mail Ministrite Nõukogu aseesimehe Aleksander Ansbergi poolt ringkiri rajoonide täitevkomiteede esimeestele.¹⁴³ Selle ringikirjaga soovis Ansberg teada saada, milliseid monumente, mälestusmärke ning büste on rajoonivõimudel plaanis kahe järgneva viisaastaku ajal püstitada. Need andmed tuli esitada hiljemalt 20. juuniks 1951 Eesti NSV Kunstide Valitsusele.¹⁴⁴ Rajoonide¹⁴⁵ täitevkomiteede esimeeste aruannetest selgub, et valdavalt planeeriti püstitada monumente II maailmasõja ajal langenud punaarmeele ühishaudadele ja Vladimir Lenini ning Jossif Stalini monumente. Ansbergi ringkirjale vastasid kõik rajoonid. Kuna töömaht ei võimalda kõiki neid aruandeid pikemalt analüüsida, on järgnevalt näidised vaadeldud Kose ning Kuressaare rajooni täitevkomiteede aruandeid.

Kose rajooni täitevkomitee aruandes edastati, et 1952. aastal plaanitakse püstitada rajooni keskusesse kaks monumenti Teises maailmasõjas langenute ühishauale, 1953. aastal oli planeeritud rajooni keskusesse püstitada Lenini ning Stalini büstid, 1954. aastal kaks monumenti Teises maailmasõjas langenute ühishaudadele ja 1956. aastal oli plaanis rajada Lenini ning Stalini büstid Kehrasse.¹⁴⁶ Seevastu Kuressaare rajoonis kavandati aastatel 1952–1958 püstitada peamiselt monumente Saaremaal asuvatele Teises maailmasõjas hukkunud punaarmeele ühishaudadel. Kõige rohkem planeeriti monumente punaväelaste ühishaudadele püstitada 1955. aastal (kokku 6 monumenti).¹⁴⁷

¹⁴² Samas, l. 65.

¹⁴³ Eesti NSV Ministrite Nõukogu aseesimees Aleksander Ansberg kõikidele linnade ja rajoonide TSN täitevkomiteede esimeestele. 30.05.1951. RA, ERA.R-1202.2.752, l. 2.

¹⁴⁴ Samas.

¹⁴⁵ Rajoonid loodi tollases Eesti NSV vastavalt ÜK(b)P KK otsusega 25. märtsist 1950 ja formaalselt kinnitati see veel ka ENSV Ülemnõukogu Presiidiumi seadlusega sama aasta 26. septembrist. Kokku jagunes Eesti territoorium nüüd 39 rajooniks ja neile lisaks oli veel viis „vabariikliku alluvusega linna“ (Tartu, Narva, Kohtla-Järve, Pärnu ja Tallinn). Vt täpsemalt: Mati Laur, Tõnu Tannberg. Rajoonide aeg 1950–1962. Tartu: Eesti Üliõpilaste Seltsi kirjastus, 2023, lk 11–12.

¹⁴⁶ Kose rajooni TSN Täitevkomitee esimees G. Võrro ja Kose rajooni TSN Täitevkomitee sekretär E. Põldma ENSV Kunstide Valitsusele, 09.06.1951. RA, ERA.R-1202.2.752, l. 8.

¹⁴⁷ Kuressaare rajooni TSN Täitevkomitee plaanikomisjoni esimees, 26.06.1951. RA, ERA.R-1202.2.752, l. 20.

1951. aastast on aga teada juhus, kus 10. detsembri 1949. aasta Eesti NSV Ministrite Nõukogu määrusega kehtestatud mälestusmärkide rajamise kooskõlastusreegleid rikuti. Nimelt tehti seda siis kui 19. augustil 1951 püstitati Kadrioru parki mälestussammas Punalipulise Balti laevastiku madrusele Jevgeni Nikonovile.¹⁴⁸ Reeglite rikkumisele juhtis tähelepanu ENSV Kunstide Valitsuse juhataja Max Laosson kirjas Ministrite Nõukogu aseesimehele Aleksander Ansbergile. Selgus, et mälestussamba projekt esitati küll 27. märtsil 1951 ENSV Kunstide Valitsusele juures olevale „Mälestusmärkide Projektide Läbivaatamise Komisjonile“, kuid seda ei saadetud edasi Ministrite Nõukogule kinnitamiseks.¹⁴⁹ Ansbergi vastust pole õnnestunud siinkirjutajal tuvastada. Kuid juba 1954. aastal alustas skulptor Erika Haggi tööd uue Nikonovi monumendiga ja valminud pronksist skulptuur asetati senise mälestusmärgi kohale 1960. aasta mais.¹⁵⁰ Arvatavasti oli reeglite rikkumine 1951. aastal püstitatud Nikonovi monumendi puhul seotud kiirustamisega. Võimud soovisid mälestusmärgi, mille kavandamiseks alustati töid alles sama aasta alguses, avada just tema 10. surma-aastapäeval.¹⁵¹

3.2 NÕUKOGUDE SÕJAMONUMENTIDE PÜSTITAMISEST EESTIS AASTATEL 1950–1955 JA KOLMAS KATSE NN SUURE ISAMAASÕJA VÕIDU MONUMENDI PÜSTITAMISEKS TALLINNASSE

Mälestusmärkide püstitamisel perioodil 1950–1955 on oluliseks 28. veebruaril 1950 Tallinna Linna Täitevkomitee Arhitektuuri Osakonna Projekteerimis-Geodeetilise Büroo arhitekti Heikki Karro poolt valminud Tallinna Garnisoni kalmistu monumendi uus projekt (vaata täpsemalt lisast 2).¹⁵² Lisaks seoses Eesti NSV välja kuulutamise kümnnenda aastapäevaga anti 13. märtsil 1950 Ministrite Nõukogu poolt määrus punaarmeele ühishaudadele mälestusmärkide püstitamisest.¹⁵³ Määrusega kohustati ENSV Arhitektuuri Valitsust Kommunaalmiinisteriumi tellimisel looma neli mälestusmärkide tüüpprojekti 1. aprilliks 1950 maksumusega 15 000 rubla.¹⁵⁴ Samuti tuli Narvas, Saaremaal Torgus ja Tartus püstitamisele tulevate mälestusmärkide jaoks tellida individuaalprojektid, mille tähtjaks määrati 10. aprillil

¹⁴⁸ T. Hiio. Maarjamäe mälestusmärkide ja memoriaali ajalugu 1940–1990, lk 160–161.

¹⁴⁹ ENSV Kunstide Valitsuse juhataja M. Laosson Eesti NSV Ministrite Nõukogu Aseesimehele Ansbergile, 21.08.1951. RA, ERA.R-1205.2.752, l. 63.

¹⁵⁰ T. Hiio. Maarjamäe mälestusmärkide ja memoriaali ajalugu 1940–1990, lk 165.

¹⁵¹ Samas, lk 161.

¹⁵² Tallinna garnisoni kalmistu monumendi esivaade. RA, ERA.T-14.4-3.7, l. 4.

¹⁵³ Eesti Nõukogude Sotsialistliku Vabariigi Ministrite Nõukogu määrus nr. 173 10. märtsist 1950 Eesti NSV territooriumil langenud Nõukogude Armee võitlejate mälestuse jäädvustamisest. Ärakiri. RA, EAA.T-949.1.53, l. 1-2.

¹⁵⁴ Samas.

1950.¹⁵⁵ Lõpuks tuli kohalike linnade TSN täitevkomiteede esimeestel kindlustada mälestusmärkide püstitamine Eesti NSV 10. aastapäevaks ehk 21. juuliks 1950.¹⁵⁶ Kontroll määruse täitmise kohta pandi Eesti NSV konnaalministrile Leonti Georgile.¹⁵⁷

10. märtsil 1950 vastu võetud Ministrite Nõukogu määruusel oli ka lisa, kus oli ära toodud üle Eesti asuvad punaarmeeelaste ühishauad, kuhu monumendid tuleb püstitada.¹⁵⁸ Need ühishauad asusid järgnevates kohtades: Tartus Raadil ja Aleksandri kalmistul, Hiiumaal Kärklas, Järvemaal Paide ja Türi linnas, Jõgevemaal Jõgeva valla Siimusti kalmistul, Kaarepere valla Aruküla kalmistul, Saare valla täitevkomitee juures, Jõhvi linnakalmistul, Erra valla Küttejõu alevis, Vaivara vallas Sinimägede rajoonis, Pärnu linnas Riia mnt ääres oleval kalmistul, Läänemaal Karuse valla täitevkomitee ja Märjamaa alevis raudteejaama juures, Saaremaal Torgu vallas Iide külas ja Salme vallas Tehumardi külas, Muhu vallas Kuivastu sadamas, Valgemaal Tõrva linna täitevkomitee juures, Tõlliste vallas ja Hummuli valla Kulli küla meierei juures. Lõpuks olid ettenähtud ka Tartumaal püstitada monumente Tähtvere Ilmatsalu pargis ja Ropka valla Tõrvandi külas. Võrumaal monumendid Põlva valla täitevkomitee juures, Lasva valla Lasva asulas. Virumaal olid ette nähtud monumente püstitada Sõmeru valla Uhtna mõisa juures, Paasvere vallas Laekveres ja samuti Võsul. Harjumaal oli ette nähtud monumendid püstitada Kõue valla täitevkomitee juures, Kundas ja Kehras.¹⁵⁹

1950. aasta märtsis-aprillis valmisid ka ühishaudadele püstitavate monumentide tüüpprojektid arhitekt Alar Kotli poolt. 23. märtsiga 1950 on dateeritud punaarmeeelaste ühishaudade tüüpmonumentide eelprojekti seletuskiri, milles on ära toodud, et on välja töötatud kuus monumentide tüüpprojekti ja, et ühe monumendi maksumuseks tuleks 15 000 rubla.¹⁶⁰

Punaarmeeelaste ühishaudadele planeeritava monumentide tüüpprojektid valmisid, aga 1950. aasta aprillis ja nende seletuskirjas on arhitekt Alar Kotli ära toodud, et need monumendid on mõeldud püstitamaks laiemalt Eestis olevatele punaarmeeelaste ühishaudadele.¹⁶¹ Kokku oli Kotil poolt kavandatud nelja eri tüüpi monumenti ja tüüp 1 monumendi puhul oli ette nähtud,

¹⁵⁵ Samas.

¹⁵⁶ Samas, l. 1–2.

¹⁵⁷ Samas, l. 2.

¹⁵⁸ Lisa Eesti NSV Ministrite Nõukogu 13. märtsi 1950. a. määruse nr. 173 juurde. Eesti NSV vabastamisel langenud Nõukogude Armeed võitlejate vennashaudade nimestik kuhu tulevad püstitamisele Eesti NSV X aastapäeva puhul. RA, EAA.T-949.1.53, l. 3–4.

¹⁵⁹ Samas, l. 3–4.

¹⁶⁰ Samas, l. 2.

¹⁶¹ A. Kotli seletuskiri tüüp-monumentide projekti juurde. RA, ERA.T-14.4-4.482, l. 2.

et see koosneb ca 20 cm püsti asetatud paeplaadist ning peakivist alusest, mille kõrgus on 2,35 m, tüüp 2 monumendi puhul oli tegu obeliskiga, millele oli ette nähtud sisse tahuda nii sümboolika kui ka tekstid, tüüp 3 monumendi puhul oli tegu mälestusmärgiga, mis koosneb Vasalemma marmorist plaadist koos samast materjalist alusega ja tüüp 4 monumendi puhul oli tegu tahutud paekiviga, millel on nii Nõukogude sümboolika kui ka mälestustahvel (Kotli projekte vt lisast 3).¹⁶²

Enamik Eesti NSV Ministrite Nõukogu 10. märtsi 1950. aasta määruse lisas ära toodud ühishaudadele monumente püstitati just 1950. aastal. Saaremaal Torgus, Kuivastus ja Tehumardis asuvatele punaväelaste ühishaudadele püstitati monumendid 1950. aastal.¹⁶³ Hiiumaal Kärkla kiriku ees olevale ühishauale püstitati monument samuti 1950. aastal.¹⁶⁴ Virumaal püstitati Võsul asunud ühishauale monument, kas 1950. või 1951. aastal¹⁶⁵ ja Uhtna mõisapargis olev ühishaud sai omale Alar Kotli tüüpmonumendi tõenäoliselt samuti 1950. aastate alguses.¹⁶⁶ Valgamaal püstitati Kotli tüüpprojekti järgi monument vastavalt määrusele Tõrvas¹⁶⁷ ja Kulli külas asunud punaväelaste ühishaud sai monumendi 1952. aastal.¹⁶⁸ Võrumaal püstitati Kotli tüüpprojekti järgi Vastseliina kalmistul asuval punaarmeeväelaste ühishauale monument tõenäoliselt 1950. aastate alguses.¹⁶⁹ Lisaks püstitati Kolti projekti järgi monumendid veel Jõhvi linnakalmistul¹⁷⁰ ja Vaivara kalmistul, Sinimägedes asuvatele ühishaudadele.¹⁷¹ Tuleb mainida, et mõnel juhul määruses mainitud ühishaudadel olid juba monumendi olemas nagu Kohtla-Järve Küttejõu karjääris asuval Nõukogude sõjavangide ühishaua, kuhu monument oli

¹⁶² Samas.

¹⁶³ Avati mälestussambad. – Saarte Hääl, 20.07.1950, lk 4.

¹⁶⁴ 26 II maailmasõjas hukkunute ja terroriohvrite ühishaud, <https://register.muinas.ee/public.php?menuID=monument&action=view&id=26> (vaadatud 25.02.2024).

¹⁶⁵ K5811 II maailmasõjas hukkunute ja terroriohvrite ühishaud, <https://register.muinas.ee/public.php?menuID=monument&action=view&id=5811> (vaadatud 09.03.2024).

¹⁶⁶ 5784 II maailmasõjas hukkunute ja terroriohvrite ühishaud, <https://register.muinas.ee/public.php?menuID=monument&action=view&id=5784> (vaadatud 25.02.2024).

¹⁶⁷ 4500 Vabadussõjas ja II maailmasõjas hukkunute ühishaud, <https://register.muinas.ee/public.php?menuID=monument&action=view&id=4500> (vaadatud 09.03.2024).

¹⁶⁸ 4465 II maailmasõjas hukkunute ühishaud, <https://register.muinas.ee/public.php?menuID=monument&action=view&id=4465> (vaadatud 09.03.2024).

¹⁶⁹ 5706 II maailmasõjas hukkunute ühishaud, <https://register.muinas.ee/public.php?menuID=monument&action=view&id=5706> (vaadatud 09.03.2024).

¹⁷⁰ 38 II maailmasõjas hukkunute ühishaud, <https://register.muinas.ee/public.php?menuID=monument&action=view&id=38> (vaadatud 09.03.2024).

¹⁷¹ 55 II maailmasõjas hukkunute ühishaud, <https://register.muinas.ee/public.php?menuID=monument&action=view&id=55> (vaadatud 09.03.2024).

püstitatud juba 1948. aastal¹⁷² ning neid ja Tartus Raadil oli taastatud 1949. aastal õhku lastud monumendi koopia.¹⁷³ Ülejäänud määruses välja toodud haudadele püstitati monumendi siiski hiljem 1960.–1970. aastatel, kuigi Narva puhul ei õnnestunud tuvastada, kuhu monument püstitada taheti.

Sirvides tollaseid ajalehti, siis selgub, et 1950. aastast hakati monumentide püstitamisest rohkem kirjutama. ENSV Ministrite Nõukogu määruses ära toodud mälestussammaste avamine Saaremaal Torgus, Salme vallas ja Muhumaal leidsid kajastus ka ajalehes Saarte Hääl 20. juulil 1950 ilmunud reportaažis.¹⁷⁴ Kõnealusel reportaažis kajastati Tehumardi ühishauale püstitatud mälestussamba avamist järgnevalt: „Tehumardil asuva mälestussamba avamismii-tingule kogunes arvukalt Salme valla töötavat rahvast. Pikema sõnavõtuga esines EK(b)P Saaremaa Komitee sekretär sm. Merimaa, kes rääkis nõukogude rahva hiiglaslikest edusammudest, sellest et nende edusammude tagatiseks on stalinlik rahvaste sõprus. Lõpuks kutsus sm. Merimaa kõiki töötajaid langenud kangelaste nimel kindlustama oma eesrindliku tööga rahu kogu maailmas. Lihtsate ja südamlike sõnadega avaldati tänu langenud kangelastele ja tuletati meelde neid, kes ohverdasid meie õnneliku elu eest oma kallima – elu. Nende võitlus on eeskujuks kõigi rahu ja demokraatia eest võitlejatele. Meie kasvava noorsoo, meie jõuka kolhoosielu nimel töötati, kui vaja asuda relvaga kaitsma kodumaad. Tehumardi kuulsusrikkal sõjatandrit püstitatud monument kutsub pühaks pidama nende mälestust, kes rahu tagatiseks ei säästnud oma elu.“¹⁷⁵

Järgnevalt algatati 1952. aastal uus konkurss nn Võidu monumendi püstitamiseks Tallinnasse, mis pidi samuti tähistama NSV Liidu võitu Teises maailmasõjas ja seekord oli see üleliiduline.¹⁷⁶ Tasub mainida, et enne uue konkurssi välja kuulutamist oli arutlusel 1947. aasta konkurssi tulemusest lähtuvalt võtta monumendi püstitamisel aluseks Peeter Tarvase ja August Volbergi ideekavand.¹⁷⁷ Lisaks pidi monumendi teostamisel veel liituma arhitektid Alar Kotli ja Voldemar Meigas ning skulptor Johannes Hirv.¹⁷⁸ Sarnaselt 1947. aasta konkurssiga määrati 1952. aastal välja kuulutatud konkurssiga monumendi asukohaks tollane Stalini väl-

¹⁷² 39 Terroriohvrite ühishaud, <https://register.muinas.ee/public.php?menuID=monument&action=view&id=39> (vaadatud 09.03.2024).

¹⁷³ A. Unt. Raadi memoriaali kujunemise ülevaade aastast 2010 Sirp 06.05.2022, <https://sirp.ee/s1-artiklid/c21-teadus/raadi-memoriaali-kujunemise-ulevaade-aastast-2010/> (vaadatud 06.02.2024).

¹⁷⁴ Avati mälestussambad, lk 4.

¹⁷⁵ Samas.

¹⁷⁶ Tallinna püstitatava Võidumonumendi kavandite võistlus. – Sirp ja Vasar, 17.10.1952, lk 6.

¹⁷⁷ M. Eller. Nõukogude Eesti monumentaal- ja dekoratiivskulptuur aastail 1940–1963, lk 137.

¹⁷⁸ Samas, lk 137

jak (tänapäevane Viru väljak) ja mälestusmärgi kõrguseks määrati 50 meetrit ning see pidi väljendama ka ülistust Stalinile.¹⁷⁹

Välja kuulutatud konkurssiga seoses avaldati 1952. aastal ajalehes Sirp ja Vasar järgnev teadaanne: „Eesti NSV Ministrite Nõukogu määrusega on kuulutatud välja Tallinna püstitatava Võidumonumendi kavandite võistlus. Võistlus on üleliiduline ja sellest on kutsutud osa võtma kõikide liiduvabariikide, Moskva ja Leningradi Arhitektide Liidu organisatsioonid. Monument tuleb püstitamisele Tallinna Stalininimelise väljaku haljasala ja platsi vahelise puistee keskele. Monument peab ideelis-kunstiliselt väljendama eesti rahva patriotismi ja võitlust koos teiste vennasrahvastega saksa fašistide vastu, väljendama meie rahva tööd kommunismi ülesehitamisel. Monument peab kajastama meie rahva armastust suure Stalini vastu. Võistluses on ette nähtud üks esimene preemia 20 tuhande rubla suuruses, kaks teist preemiat à 12 tuhat rubla, kolm kolmandat preemiat 8 tuhat rubla ja neli ergutuspreemiat à 5 tuhat rubla. Huvi võistluse vastu on väga suur. Võistlustingimusi on välja võtnud peaaegu kõik kohalikud arhitektid. Leningradi arhitektid on nõudnud üle 70 eksemplari võistlustingimusi, Moskva arhitektid 30 eksemplari. Lisanõudmisi on tulnud Kuibõševi, Kemeri, Tšeljabinski, Simferopoli, Krasnojarski, Sevastopoli, Rostovi, Ufa ja Kišinjovi arhitektidelt. Võistlustingimustega võib lähemalt tutvuda Eesti NSV Arhitektuuri Valitsuses või EN Arhitektide Liidus, Tallinn, Kohtu t. 12.”¹⁸⁰

17.–20. veebruarini 1953. aastal toimus esitatud monumentide projektide avalik näitus Tallinna Kunstihoones ja selleks hetkeks oli esitatud 130 projekti.¹⁸¹ Sellele järgnes ka projektide avalik arutelu sama aasta 24. veebruaril Tallinna Kunstihoones, kus osalesid eestlastest arhitektidest Alar Kotli, Karl Lüüs jt.¹⁸² Neile lisaks osales arutelus kunstiteadlastest Leo Gens ja Eesti NSV Arhitektuuri Valitsuse juhataja asetäitja ning konnaalminister Volde-
mar Meigas jpt.¹⁸³ Samal aasta 26. veebruaril konkurss lõppes ja žürii jättis esimese preemia välja andmata. Selle arvelt otsustati välja anda täiendavalt veel üks teine ja kolmas auhind.¹⁸⁴ Teise koha preemiad said kolm esitatud tööd: arhitektide V. Tauškanovi ning skulptorite L. Pissarevski ja Z. Snegirovi esitatud projekt; arhitektide V. Atanovi, G. Gavrilovi, D. Hodžajevi, I. Krikuštšenko, A. Kutõrev, R. Ulubabjants, A. Tihhonovi esitatud projekt; arhitektide S.

¹⁷⁹ Samas.

¹⁸⁰ Tallinna püstitatava Võidumonumendi kavandite võistlus, lk 6.

¹⁸¹ Konkurss Võidumonumendi projekti saamiseks. – Sirp ja Vasar, 20.02.1953, lk 6.

¹⁸² Võidumonumendi projektide avalik arutelu. – Sirp ja Vasar, 27.02.1953, lk 4.

¹⁸³ Samas.

¹⁸⁴ Võidumonumendi projektide konkursi tulemused. – Sirp ja Vasar, 06.03.1953, lk 5.

Speranski ja A. Tevjani esitatud projekt.¹⁸⁵ Kolmandad preemiad anti ka eesti arhitektide Heiki Karro, Mart Porti, Uno Tõlpuse esitatud projektile ja nendele lisaks said kolmanda preemia sai V. Begunts, A. Karõtševi, V. Makarovitš poolt esitatud projekt; arhitektide A. Botšarovi, A. Timoškovi ja K. Makarovitši poolt esitatud projekt; arhitektide V. ja S. Vani-lovski esitatud projekt.¹⁸⁶

Seoses Stalini surmaga ja selle järgnenud tema isikukultuse hukkamõistuga jäi lõpuks nn Võidu monumendi püstitamine Tallinnasse seostamata.¹⁸⁷

Stalini surmale järgnenud aastatel 1954–1955 monumentide püstitamine punaarmee- laste ühishaudadele rauges. 1954. aastal püstitati monumendid Sinimägedes Vaivara kalmistul punaväelaste ühishauale,¹⁸⁸ Jõgevamaal Laiuse kalmistul olevale punaväelaste ühishauale,¹⁸⁹ Antsla metsakalmistul olevale punaväelaste ühishauale,¹⁹⁰ Kuusalu alevikus olevale ühis- hauale¹⁹¹ ja Nõos asunud punaarmee- laste ühishauale.¹⁹² 1955. aastal püstitati monumendid ainult Valgamaal Kuigatsi mõisa pargis¹⁹³ ja Lüllemäe külas asunud ühishaua- l.¹⁹⁴

¹⁸⁵ Samas.

¹⁸⁶ Samas.

¹⁸⁷ M. Eller. Nõukogude Eesti monumentaal- ja dekoratiivskulptuur, lk 138.

¹⁸⁸ 54 II Maailmasõjas hukkunute ühishaud,

<https://register.muinas.ee/public.php?menuID=monument&action=view&id=54> (vaadatud 07.03.2024).

¹⁸⁹ 5831 II maailmasõjas hukkunute ühishaud,

<https://register.muinas.ee/public.php?menuID=monument&action=view&id=5831> (vaadatud 07.03.2024).

¹⁹⁰ 5693 II maailmasõjas hukkunute ühishaud,

<https://register.muinas.ee/public.php?menuID=monument&action=view&id=5693> (vaadatud 07.03.2024).

¹⁹¹ 16 II maailmasõjas hukkunute ühishaud,

<https://register.muinas.ee/public.php?menuID=monument&action=view&id=16> (vaadatud 07.03.2024).

¹⁹² K4255 II maailmasõjas hukkunute ühishaud,

<https://register.muinas.ee/public.php?menuID=monument&action=view&id=4255> (vaadatud 07.03.2024).

¹⁹³ 4478 II maailmasõjas hukkunute ühishaud,

<https://register.muinas.ee/public.php?menuID=monument&action=view&id=4478> (vaadatud 07.03.2024).

¹⁹⁴ K4466 II maailmasõjas hukkunute ühishaud,

<https://register.muinas.ee/public.php?menuID=monument&action=view&id=4466> (vaadatud 07.03.2024).

KOKKUVÕTE

Aegade jooksul on riigid oma sõjas langenud kodanikele püstitatud monumente ja seda tehti ka Nõukogude Liidus, kus 1920. aastate alguses püstitati monumente Vene Kodusõjas langenutele ja juba Teise maailmasõja ajal hakati planeerima monumente ka selles sõjas langenud punaarmeeleastele monumente. Käesolevas bakalaureusetöös on neid monumente vaadeldud „sõjamonumentidena“, sest need olid pühendatud just sõjas langenutele ja selliseid monumente püstitati arvukalt langenud punaarmeeleastele ka Teise maailmasõja järgses Eestis. Kuna enamik monumente oli püstitatud just sõjahaudadele, siis esmalt oli Eesti NSV juhtkonnas päevakorral langenud punaarmeeleaste matmise küsimus. Seda arutati 25. augustil 1944 Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu Büroo koosolekul ja hiljem reguleeriti see ENSV Rahvakomissaride Nõukogu määrusega „endistelt lahinguväljadelt laipade koristamise, vennashaudade ja kalmistute vastuvõtu korra ja nende kordaseadmise kohta seoses väeosade edasilükkumisega.“ Selle määrusega kohustati kohalike täitevkomiteid moodustama matmiskomandosid lahingus langenute matmiseks ja põhiliselt toimusid langenute matmised aastatel 1944–1946.

Kohe pärast Teise maailmasõja lõppu hakati reguleerima laiemalt monumentide püstitamist punaarmeeleaste ühishaudadele ja selleks anti 1. detsembril 1945 välja Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu määrus, mis kohustas maakondade ning linnade täitevkomiteid arvele võtma kõik punaväelaste nii üksik- kui ka ühishauad ja sõjaväekalmistud. Ühtlasi tuli täitevkomiteedel välja töötada ka püstitavate hauamonumentide projektid. 1. märtsil 1946 anti välja Rahvakomissaride Nõukogu poolt salajane määrus, millega täitevkomiteedel tuli korrastada punaarmeeleaste hauad ja aruanded määruse täitmisest esitada Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu sõjaosakonnale. Vastavalt esitatud aruannetele oli 1946. aastaks püstitatud haudadele valdavalt ajutised puidust mälestusmärgid, kuid sel aastal asuti kavandama alalisi mälestusmärke ja esimesed monumendid avati juba 1947. aastal, millest tuntum oli Tallinnas Tõnismäel asunud ühishauaal avatud nn Vabastajate monument.

Siiski oli kuni 1949. aasta detsembrini Nõukogude sõjamonumentide püstitamine pandud valdavalt kohalikele täitevkomiteede ülesandeks ja 10. detsembril 1949 kehtestati Eesti NSV Ministrite Nõukogu määrusega mälestusmärkide püstitamise kord, millega hakati seda tegevust rohkem Ministrite Nõukogu poolt reguleerima. See nägi ette, et ENSV Arhitektuuri Valitsuse juurde „Mälestusmärkide Projektide Läbivaatamise Komisjon“ moodustamise, mis

mälestusmärkide projektid läbi vaatas ja need omakorda NSV Liidu Ministrite Nõukogu juures olevale Kunstide Komiteele kinnitamiseks saatis. Suurem Nõukogude sõjamonumentide rajamise algas pärast Eesti NSV 10. märtsil 1950. aastal kehtestatud määrust, mis nägi ette ENSV väljakuulutamise 10. aastapäevaks püstitada punaarmeeelaste ühishaudadele monumente ja nende tüüpprojekt töötas välja Alar Kotli. Enamus monumente püstitati juba 1950. aastal ja mõned ka järgnevatel aastatel. Samaaegselt Nõukogude sõjamonumentide püstitamisega üritati rajada Tallinnasse keskset nn Suure Isamaasõja Võidu monumenti nii aastatel 1944–1945, 1947. aastal ja aastatel 1952–1953 kui korraldati Eesti NSV Ministrite Nõukogu eestvedamisel konkursse selle rajamiseks, kuid need monumendid teoks ei saanud.

SUMMARY

Soviet war monuments in Estonia 1944–1955

Over time, countries have erected monuments to their citizens who died in wars, and this was also done in the Soviet Union where in the early 1920s monuments were erected to those who died in the Russian Civil War. During the Second World War monuments to the Red Army soldiers who died in that war were also planned. In this bachelor's thesis, these monuments are considered as "war monuments", because they were dedicated to those who fell in the war and such monuments were also erected numerous in Estonia after the Second World War to fallen Red Army soldiers. Since most of the monuments were erected on war graves, that the mainly question in the Estonian SSR burial of fallen Red Army soldiers. It was discussed in a meeting the bureau of the Estonian SSR Council of People's Commissars on August 25 1944 and later this was regulated by regulation „on the procedure for cleaning corpses from former battlefields, accepting mass graves and cemeteries and arranging them in connection with the advance of military units.“ With this regulation, the local executive committees were obliged to form burial commandos to bury those who fell in the battle, and the burials of the fallen mainly took place between 1944 and 1946.

Immediately after the end of the Second World War, the erecting of monuments to the mass graves of Red Army soldiers began to be more widely regulated, and for this purpose a decree of the Council of People's Commissioners of the Estonian SSR was issued on December 1, 1945, which obliged the executive committees of counties enlist all individual and mass graves and military cemeteries of Red Army soldiers. At the same time, the executive committees had to develop the projects of the grave monuments to be erected. On March 1, 1946, a secret decree of the Council of People's Commissars was issued, according to which the local executive committees had to organize the graves of Red Army soldiers and the executive committees had to submit reports on the execution to the war department of the Council of Commissars of the Estonian SSR. According to the submitted reports, by 1946 mostly temporary wooden memorials had been erected on the graves, but that year permanent memorials were planned and already in 1947 the first memorials were opened, the most famous of which was the so-called liberators' memorial on the mass grave on Tõnismäe in Tallinn. However, until December 1949, the erection of Soviet war monuments was mainly entrusted to local executive committees, and on December 10, 1949, by order of the Council of Minis-

ters of the Estonian SSR, the procedure for erecting memorials was established, with which this activity began to be regulated by the Council of Ministers. It provided for the formation of a "Monument Projects Review Commission" at the Government of Architecture of the Estonian SSR, which reviewed the projects of monuments and sent them to the Arts Committee under the Council of Ministers of the USSR for approval.

The construction of larger Soviet war monuments began after the Estonian SSR issued a regulation on March 10, 1950, which provided for the 10th anniversary of the declaration of the SSR to erect monuments on the mass graves of Red Army soldiers and their standard project was developed by Alar Kotli. Most of the monuments were built already in 1950 and some in the following years. Simultaneously with the erection of Soviet war monuments, attempts were made to build a central so-called Great Patriotic War Victory monument in Tallinn in 1944-1945, 1947 and 1952-1953 when competitions for its construction were organized under the leadership of the Council of Ministers of the Estonian SSR, but these monuments did not materialize.

KASUTATUD ALLIKAD JA KIRJANDUS

Arhiivimaterjalid

Rahvusarhiiv (RA)

ERA.R-1 – Eesti NSV Ministrite Nõukogu

ERAF.1 – Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee

ERA.R-1205 – ENSV Ministrite Nõukogu Kunstide Valitsus

ERA.R-1992 – Eesti NSV Ehitusministeerium

EAA.M-585 – Viljandimaa TSN Täitevkomitee Kommunaalmajanduse osakond

ERA.T-14 – Riiklik aktsiaselts Eesti Projekt

ERAF.9607 – Nikolai Karotamm –EKP tegelane ja majandusteadlane

EAA.T-949 – Tartu Linnavalitsuse Linnaplaneerimise osakond

LAMA.199 – Varba Valla TSN Täitevkomitee

LVMA.632JO – Torma Valla TSN Täitevkomitee

Tallinna Linnaarhiiv (TLA)

TLA.R-1 – Tallinna Linna Rahvasaadikute Nõukogu Täitevkomitee

Eesti Arhitektuurimuseum (EAM)

Arhiivikogu

Õigusaktid

Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu määrus endistelt lahinguväljadelt laipade koristamise, vennashaudade ja kalmistute vastuvõtu korra ja nende kordaseadmise kohta seoses väeosade edasiliikumisega. – Eesti NSV Teataja 1944, nr. 2, artikkel 19.

Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu ja EK(b)P Keskkomitee määrus Isamaasõja tähistamiseks püstitatava monumendi kavandite tingimuste kinnitamise kohta 27.10.1944. – Eesti NSV Teataja 1944, nr. 8, artikkel 86.

Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu määrus Eesti NSV vabastamisel langenud Punaarmee võitlejate ja ohvitseride mälestuse jäädvustamise ja nende kalmude korra 01.12.1945. – Eesti NSV Teataja 1946, nr. 2, artikkel 14.

Käsikirjalised materjalid

Eller, Mart. Nõukogude Eesti monumentaal- ja dekoratiivskulptuur aastail 1940–1963. Kandidaaditöö. Juhendaja Jaan Vares. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 1964. Tartu Ülikooli raamatukogu arhiivkogus.

Kask, Mare; Strauss, Mati; Tali, Jaanis. Tallinna sõjaväekalmistu (Kaitseväe kalmistu) ajalooline õiend. Tallinn, 1995. Koopia Eesti sõjamuuseum-kindral Laidoneri muuseumis.

Oselin, Tiina. Eesti skulptorid ja nende looming 1950. aastate II poolel ja 1960. aastate I poolel. Ideloogia ja mehhanismid. Magistritöö. Juhendaja Jaak Kangilaski. Tartu: Tartu Ülikooli Filosoofiateaduskonna Ajaloo osakonna Kunstiajaloo õppetool, 2004.

Unt, Arnold. 8465 Terroriohvrite ja II maailmasõjas hukkunute ühishaua kaevamise aruanne. Autori valduses.

Kirjandus

Бондарь, В. В; Еремеева А. Н., Маркова О. Н, Юренева, Т. Ю.. Государственная монументальная политика: опыт, противоречия, перспективы. Москва: Институт Наследия 2022.

Cohen, Aaron J. War monuments, public patriotism, and bereavement in Russia, 1905–2015. Lanham, Boulder, New York, London: Lexington Books, 2020.

Davõdov, Ilja. Punaarmeeelaste ühishaud Pimeaias. Ümbermatmise küsimus uute andmete valguses. – Merike Ivask (toimetaja). Ajaloo keerdkäigud. Uurimusi Narva piirkonna ajalooost. Narva Muuseumi Toimetised 20 2019. Narva: Narva Muuseum, 2019, lk 183–212.

Eller, Mart. Monumente ja dekoratiivskulptuure. Tallinn: Eesti Raamat, 1978.

Eller, Mart. Monumendid. Tallinn: Kunst, 1977.

Hiio, Toomas. Maarjamäe mälestusmärkide ja memoriaali ajalugu 1940–1990. – Meelis Saueauk, Meelis Maripuu (toimetajad). Propaganda, sisserränne ja monumendid. Vaateid Nõukogude võimu kinnistamise meetoditele Eestis 1950. –1980. aastatel. Eesti Mälu Instituudi toimetised 3 2021. Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus, 2021, lk 151–188.

Kaasik, Peeter. Tallinnas Tõnismäel asuv punaarmeeelaste ühishaud ja mälestusmärk. – Akadeemia 2006, nr. 9, lk 1891–1918.

Kattago, Siobhan. Sõjamälestusmärgid ja tsiviliseerumisprotsess. – Pille Petersoo, Marek Tamm (koostajad). Monumentaalne konflikt: mälu, poliitika ja identiteet tänapäeva Eestis. Tallinn: Varrak, 2008, lk 51–69.

Kraft, Ülle. 20. sajandi esimese poole ajaloo sündmuste jäädvustamisest ohvrite hauamonumentidega. Pärnu Vana pargi ja mälestusmärgi temaatiline juhtumiuuring. – Toomas Hiio (peatoimetaja). Eesti sõjaajaloo aastaraamat 3 (9) 2013. Viimsi-Tallinn: Eesti Sõjamuuseum-kindral Laidoneri muuseum, Tallinna Ülikooli Kirjastus, 2013, lk 200–232.

Laar, Mart. Miks tegeleda Eesti mälupaikadega? – Akadeemia 2024, nr. 2, lk 235–249.

Luts, Kristjan (koostaja). Eesti sõjaajaloo teejuht. Tallinn: Eesti Päevaleht, Eesti Sõjamuuseum-kindral Laidoneri muuseum, 2010.

Makhotina, Ekaterina. Erinnerungen an den Krieg – Krieg der Erinnerungen: Litauen der Zweite Weltkrieg. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2017.

Maripuu, Meelis. Saksa okupatsioonivõimude kinnipidamiskohad Eestis. – Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 2006. Tartu: Õpetatud Eesti Selts, 2008, lk 157–184.

Murula, Karin Hallas. Edgar Johan Kuusiku Vabadussõja monumendid. Tallinn: Eesti Arhitektuurimuuseum, 2008.

Pähklmägi, August. Saaremaa ajaloolised lahingupaigad. Tallinn: Eesti Raamat, 1978.

Tamm, Marek; Halla, Saale. Ajalugu, poliitika ja identiteet: Eesti monumentaalsest mälu- maastikust. – Pille Petersoo, Marek Tamm (koostajad). Monumentaalne konflikt: mälu, poliitika ja identiteet tänapäeva Eestis. Tallinn: Varrak, 2008, lk 18–50.

Tamm, Marek; Valge, Jaak; Valge, Rita. Monumendid ja võim: Eesti Ajaloomuuseumi kogutud nõukogudeaegsete monumentide väliekspositsiooni kataloog. Tallinn: Eesti Ajaloomuuseum, 2020.

Tamm, Jaan; Linna, Tiina. Tallinna Kaitseväe kalmistu kujunemine, selle hävitamine ja taastamine. Tallinn: Eesti Muinsuskaitse Selts, 2017.

Tannberg, Tõnu (koostaja). EKP KK büroo istungite regestid. I. 1940–1954. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2006.

Tannberg, Tõnu; Laur, Mati. Rajoonide aeg 1950–1962. Tartu: Eesti Üliõpilaste Seltsi kirjastus, 2023.

Tarvas, Peeter. Monumendid. – ENSV Arhitektide Almanahh 1947. Tartu: Teaduslik Kirjandus, 1948, lk 44–53.

Töpfer, Stefei. Ungeliebtes Erbe: Die sowjetischen Ehrenmale in Berlin und Wien 1945 bis 2010. Dresden: Sandstein Verlag, 2020.

Unt, Arnold. Tõnismägi: Kümme aastat hiljem. – Akadeemia 2017, nr. 6, lk 963–979.

Ajaleheartiklid

Avati mälestussambad. – Saarte Hääli, 20.07.1950, lk 4.

Fašistlike mõrvaohvrite matused Tartus. – Sakala, 25.11.1944, lk 2.

Konkurss Võidumonumendi projekti saamiseks. – Sirp ja Vasar, 20.02.1953, lk 6.

Mälestusmonumendi pidulik avamine. – Sakala, 11.05.1948, lk 2.

P.T. Tallinna haljasaladest ja monumentidest. – Sirp ja Vasar, 22.11.1947, lk 5.

Tallinna püstitatava Võidumonumendi kavandite võistlus. – Sirp ja Vasar, 17.10.1952, lk 6.

Tippel, V. Suure Isamaasõja monumendi ideekavandite võistluses. – Sirp ja Vasar, 10.01.1948, lk 6.

Tuisk, F. Isamaasõja monumendi ideekavandite näitus. – Talurahvaleht, 24.04.1945, lk 4.

Võidumonumendi projektide avalik arutelu. – Sirp ja Vasar, 27.02.1953, lk 4.

Võidumonumendi projektide konkursi tulemused. – Sirp ja Vasar, 06.03.1953, lk 5.

Võrguallikad

Kaljundi, Linda. Monumendisõjad sõja ajal. Vikerkaar, mai 2023. <https://www.vikerkaar.ee/archives/29657> (vaadatud 02.05.2024).

Muinsuskaitseamet kultuurimälestiste register, <https://register.muinas.ee/>.

Nõukogude sõjamonumendid ja sõjahaud Eestis aastatel 1944–1991, <https://esm.ee/monumendid/> (vaadatud 04.05.2025).

Töörühm näitas, milline saab olema punahaudade neutraalne hauatähis, ERR 23.11.2022, <https://www.err.ee/1608798019/tooruhm-naitas-milline-saab-olema-punahaudade-neutraalne-hauatahis> (vaadatud 02.04.2024).

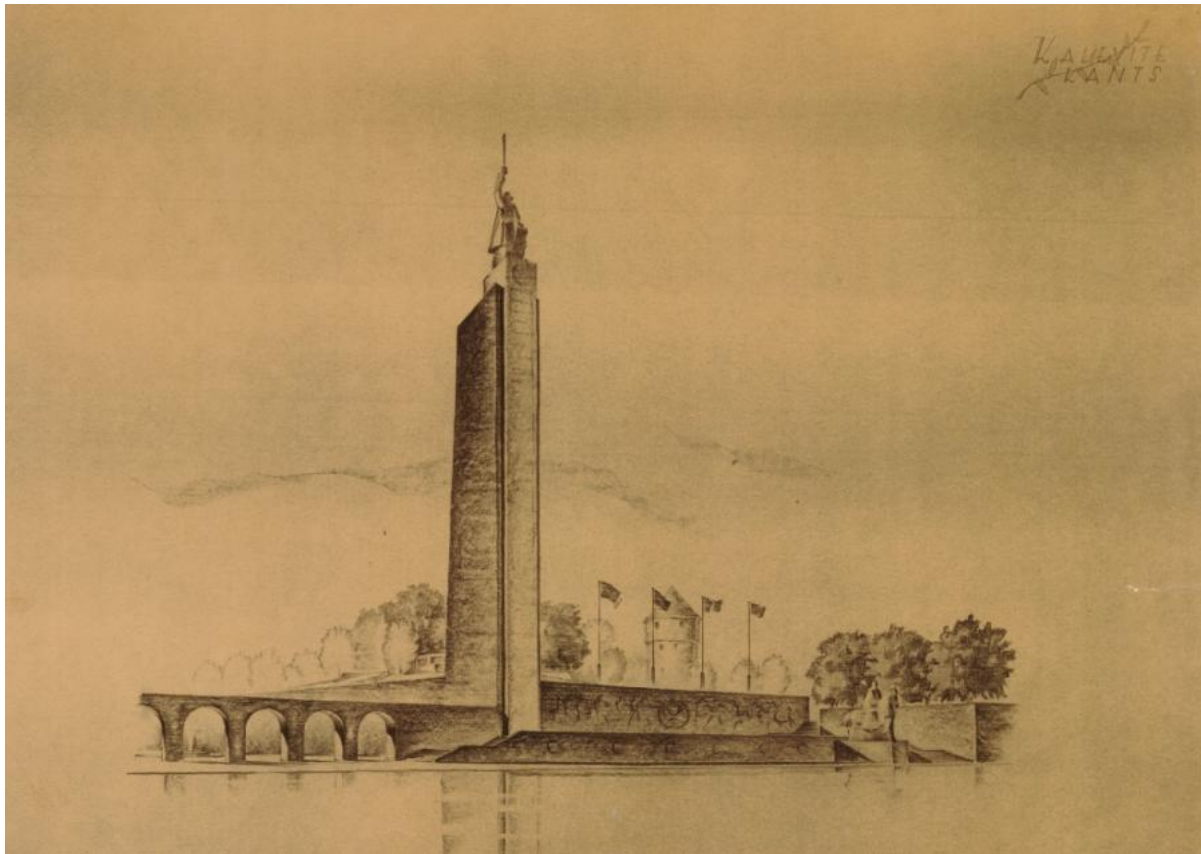
Riigi Teataja, <https://www.riigiteataja.ee/index.html>.

Sõjamuuseum alustas Narvas Vabadussõjas hukkunud punaväelaste monumendi teisaldamist, ERR 19.09.2023, <https://www.err.ee/1609104683/sojamuuseum-alustas-narvas-vabadussojas-hukkunud-punavaelaste-monumendi-teisaldamist> (vaadatud 24.03.2024).

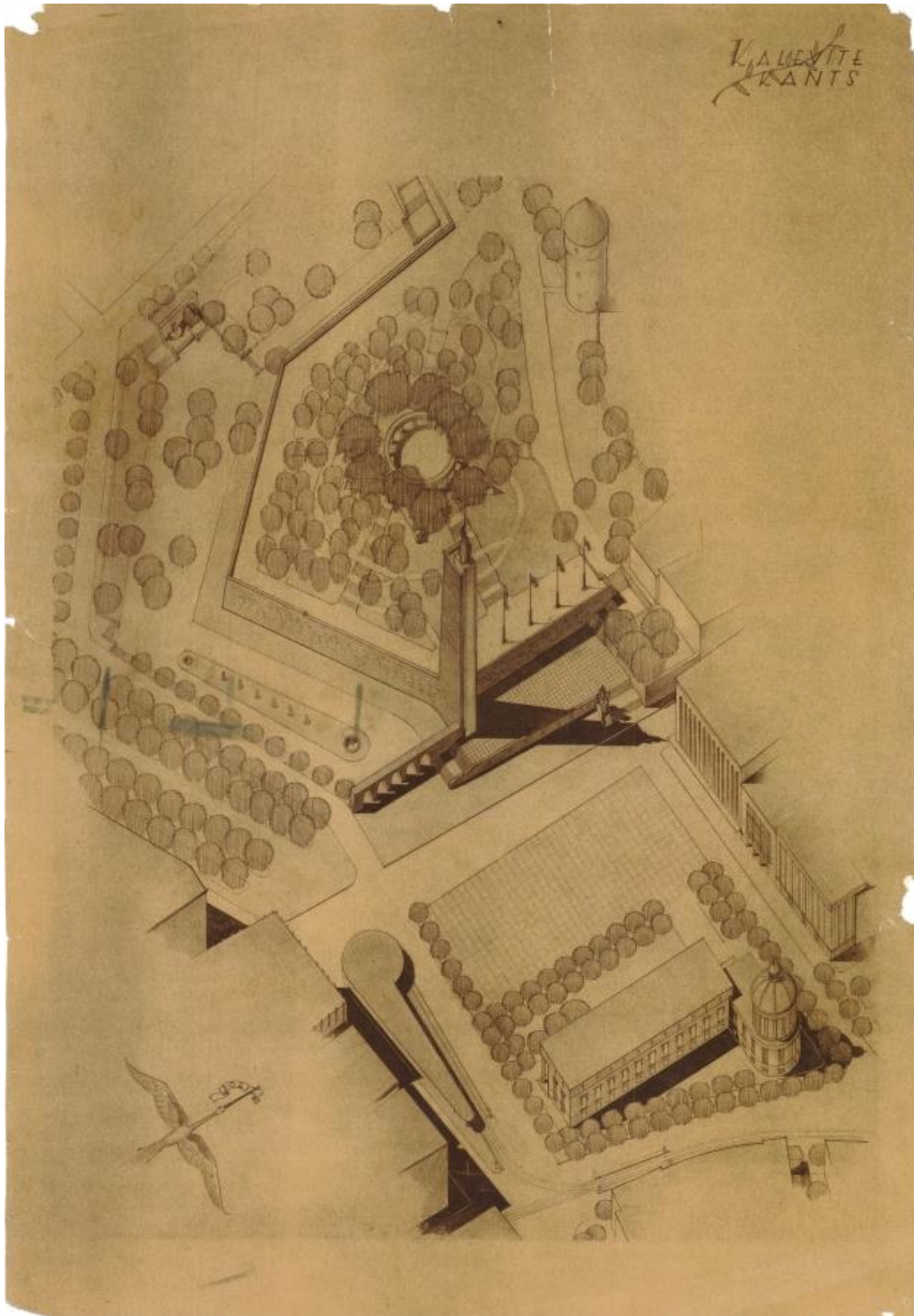
Unt, Arnold. Raadi memoriaali kujunemise ülevaade aastast 2010. Sirp, 06.05.2022, <https://sirp.ee/s1-artiklid/c21-teadus/raadi-memoriaali-kujunemise-ulevaade-aastast-2010/> (vaadatud 06.02.2024).

LISAD

LISA 1 AUGUST VOLBERGI JA PEETER TARVASE NN SUURE ISAMAASÕJA MONUMENDI IDEEKAVAND „KALEVITE KANTS“.

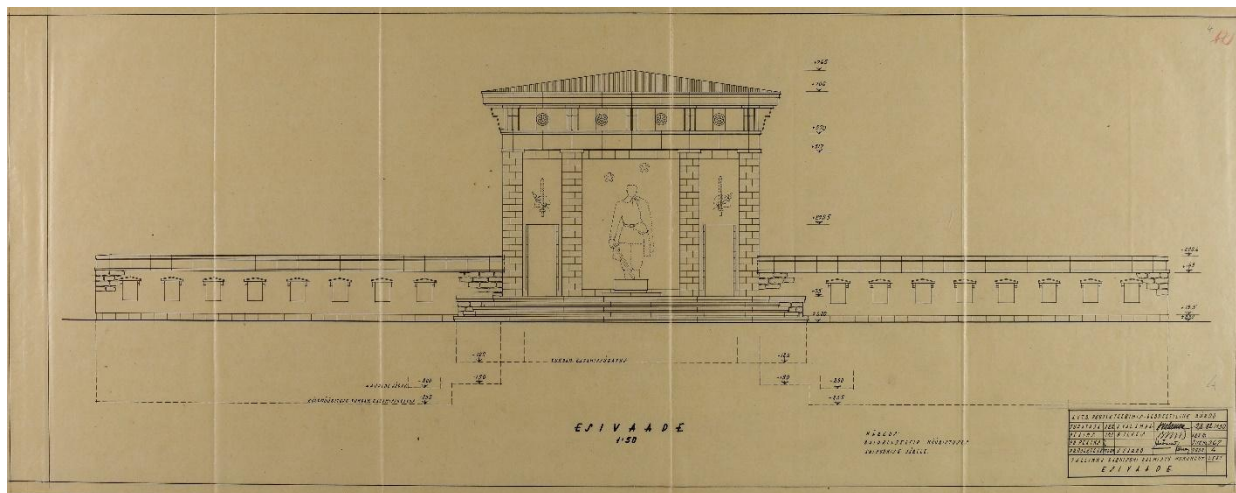

Allikas: EAM _ 9001 Ar 40.1.3; Eesti Arhitektuurimuseum.

Allikas: EAM _ 9001 Ar 40.1.3; Eesti Arhitektuurimuseum.

LISA 2 TALLINNA GARNISONI KALMISTU MONUMENDI PROJEKT

Allikas: RA, ERA.T-14.4.3-7, l. 12.

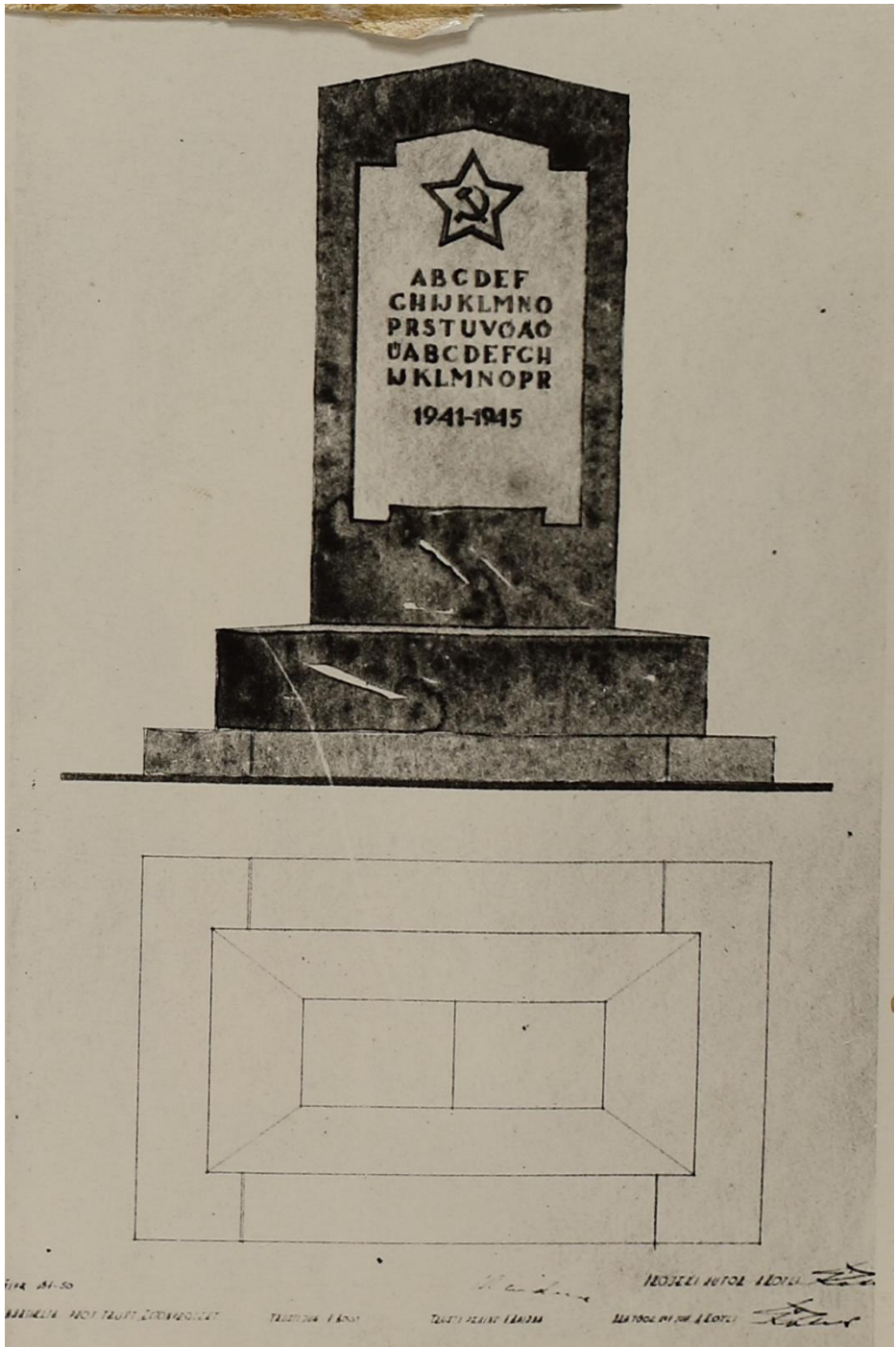
LISA 3 ALAR KOTLI MONUMENTIDE TÜÜPPROJEKTID

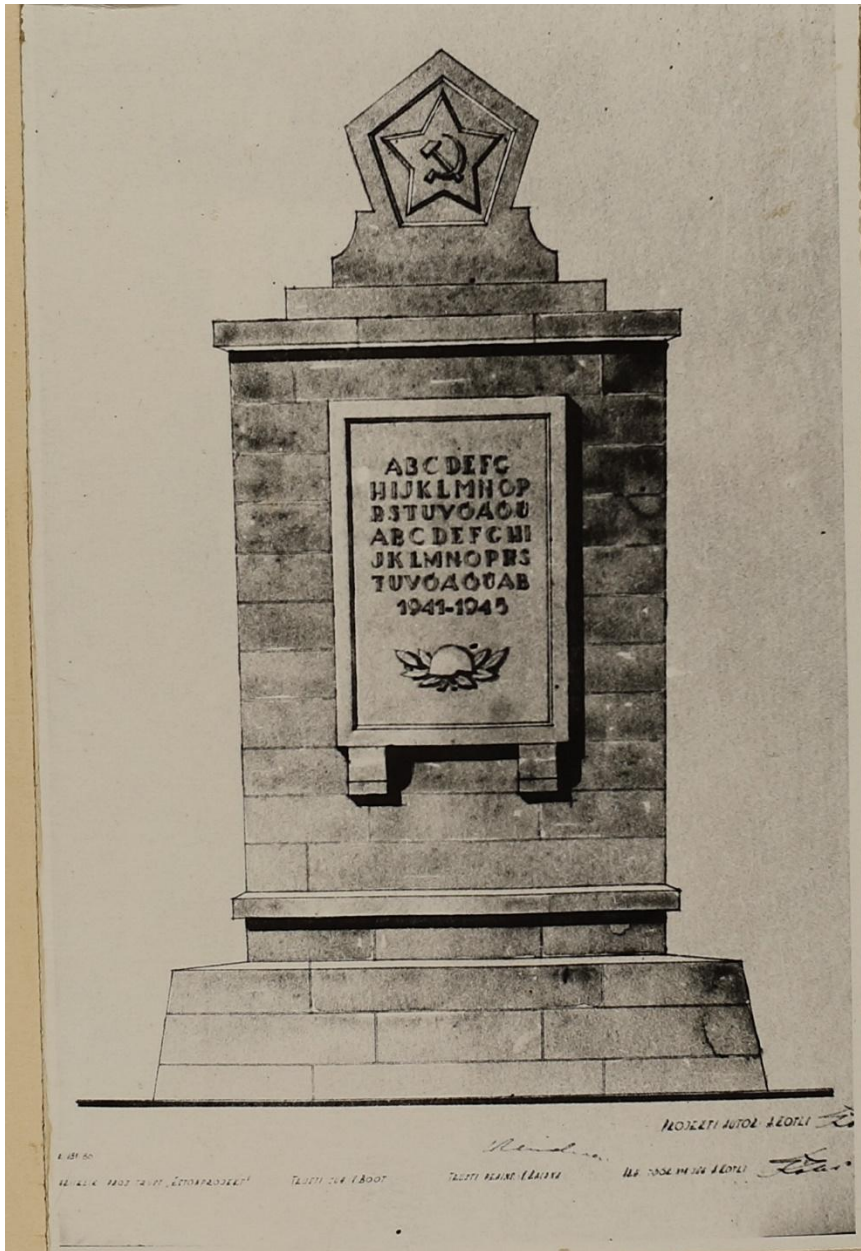
Allikas: RA, ERA.T-14.4-4.482, l. 3.

Allikas: RA, ERA.T-14.4-4.482, l. 4.

Allikas: RA, ERA.T-14.4-4.482, l. 5.

Allikas: RA, ERA.T-14.4-4.482, l. 5.

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, Ranno Sõnum ,
(*autori nimi*)

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) minu loodud teose

„Nõukogude sõjamonumendid Eestis aastatel 1944–1955“ ,
(*lõputöö pealkiri*)

mille juhendaja(d) on Tõnu-Andrus Tannberg ,
(*juhendaja nimi*)

reprodutseerimiseks eesmärgiga seda säilitada, sealhulgas lisada Tartu Ülikooli digitaalarhiivi kuni autoriõiguse kehtivuse lõppemiseni;

2. annan Tartu Ülikoolile loa teha punktis 1 nimetatud teos üldsusele kättesaadavaks Tartu Ülikooli veebikeskkonna, sealhulgas digitaalarhiivi kaudu Creative Commons'i litsentsiga CC BY NC ND 4.0, mis lubab autorile viidates teost reprodutseerida, levitada ja üldsusele suunata ning keelab luua tuletatud teost ja kasutada teost ärieesmärgil, kuni autoriõiguse kehtivuse lõppemiseni;
3. olen teadlik, et punktides 1 ja 2 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile;
4. kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei riku ma teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse õigusaktidest tulenevaid õigusi.

Ranno Sõnum

12.05.2025